АРХЕОЛОГИЯ

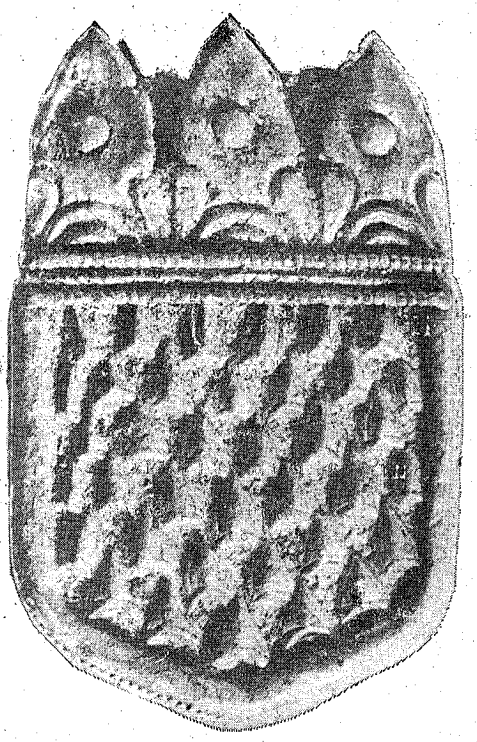

ИГА

3

974

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Димитър Ангелов — Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието 1

СТАТИИ

Живка Вължарова — Селища и некрополи (края на VI—XI в.) 9
Станчо Ваклинов — Плиска за тридесет години 28
Атанас Милчев — Разкопки в Плиска (1945—1970) 39
Тотю Тотев — Тридесет години археологически разкопки в Преслав 48
Соня Георгиева — Материалната култура на Втората българска държава 61
Магдалина Станчева — Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII в.) 73

D. Angelov — Trente ans d'archéologie bulgare, ses succès dans l'étude du Moyen Age . . . 1

ARTICLES

Ž. Vâžarova — Sites et nécropoles (fin du VIe—XIe ss.) 27
St. Vaklinov — Pliska au cours des trente dernières années 39
At. Milčev — Fouilles à Pliska (1945—1970) . . 47
T. Totev — Les fouilles archéologiques à Preslav au cours des trente dernières années 61
S. Georgieva — La culture matérielle pendant le Second royaume bulgare (fouilles de 1964 à 1974) 72
M. Stančeva — Réalisations et problèmes des études archéologiques du Bas Moyen Age (XV—XVIIe s.) 80

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, к. ист. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София Ц., бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. 36, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор А. Христова

Дадена за набор на 12. XI. 1974 г. Подписана за печат на 18. I. 1975 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 8,71
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 5544 Тираж 1550 Поръчка 55 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XVI

3

1974

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

СиТА 90

ВАз4

УНИВ. БИБЛИОТЕКА - В. Търново

ИНВ. №

Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието

През изтеклите 30 години на народна власт (1944—1974) българската археологическа наука постигна забележителни успехи, които ѝ отреждат достойно място сред нашата научна общественост и ѝ създават заслужен международен престиж. Главна предпоставка за тези успехи е несъмнено коренното методологическо преустройство в духа на принципите на историческия материализъм, започнало след 9. IX. 1944 г. и намерило отражение във всички сфери на обществено-политическия, културния и научния живот, включително и сред работниците на археологическия фронт. От чисто вещеведческа дисциплина, каквато бе дотогава, ограничаваща се предимно със задача да издирва и описва находки от далечното минало, без да търси мястото им и ролята им в цялостния обществено-исторически процес, археологията се превърна в пълноценна историческа наука със строго определена цел, а именно да разкрие характера на материалната култура през различните периоди от историята на българските земи и на българския народ през праисторическата, античната и средновековната епоха, да изследва и обясни пътищата и закономерностите, по които се е създавала и видоизменяла тази култура. Това е основният и решаващ момент в преустройството на археологическата наука, който я включи изцяло в кръга на историческите науки и който ѝ даде нов, качествено различен облик от този, характерен за нея преди 30 и повече години. Поставената цел — да се разкрие характерът на материалната култура през различните етапи на развитие в българските земи — означаваше да се изследват в пълнота най-различни прояви от живота на хората, като се започне от тяхното ежедневие, от трудовата им и стопанска дейност и се стигне до сферите на изкуството, на художественото и духовното творчество в най-широк смисъл на думата. На основата на това именно схващане на характера на материалната култура като сбор от многобройни изяви и дейности с главен творец — народа — преустроилата се след 9. IX. 1944 г. българска археологическа наука започна постепенно да се освобождава от предишната си проблемно-тематична ограниченост и да се насочва към проучвания в една много по-сложна и разнородна по естеството на паметниците и обектите област. Добре известно е, че нашите по-стари археолози се интересуваха предимно от находки и материали, които притежават естетическа и художествена стойност (декоративна керамика, икони, скулптур-

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА

ни творби и пр.), а оставяха настрана или не отделяха нужното внимание за разкриване и изясняване на предмети от всекидневния и стопански бит (домашни потреби, покъщнина, селскостопански и занаятчийски сечива и пр.). Този едностранчив подбор на обектите, който в продължение на години бе пречка за разгръщането на археологията като пълноценна историческа наука и който по същество не даваше да се види разликата между нея и научната дисциплина история на изкуствата, бе постепенно и окончателно изоставен. Археологът започна да се интересува от всичко, да дири и изследва всякакви видове прояви на сложния комплекс, какъвто представлява материалната култура на обществото. Изживяна постепенно бе и друга типична черта на археологическата наука до 9. IX. 1944 г., а именно увлечението да се търсят и изследват преди всичко такива паметници и находки из далечното минало на нашите земи и на нашия народ, които са свързани с живота на господствуващите слоеве (робовладелци или феодали) и доказват тяхната мощ и величие. Без да се отрича, че паметници от подобен род (като църкви, дворци, замъци и пр.) са важен и заслужаващ внимание обект, започна да се налага обаче гледището, че с тяхното изучаване далеч не се изчерпва материалното и духовното творчество през даден период от време и че наред с онова, което е било създавано с оглед нуждите и вкусовете на господствуващите класи, трябва да се издирва и изследва и това, което е било създавано с оглед бита и потребностите и на останалите слоеве на обществото. В такъв смисъл еднакво ценни за погледа на археолога станаха както монументалните светски и църковни сгради на боляри и висши духовници, тъй и простите землянки на селския труженик с техния ежедневен и обичаен инвентар. Така археологическите проучвания се поставиха на много по-широка и разностранна основа и в тях бяха включени за издирване и разясняване редица нови обекти, които години наред се считаха за маловажни или дори за напълно излишни.

Започналото преустройство на българската археологическа наука от гледна точка на нейната методология и проблематика тръгна едновременно с преустройството и усъвършенстването и на нейната методика, т. е. на пътищата и начините, по които биха могли да се проведат най-прецизно и най-резултатно теренните проучвания и свързаното с тях разясняване на характера и значението на разкритите паметници. В това отношение българската археология постигна през последните 30 години значителни успехи, за което спомогна до голяма степен и опитът на съветската археологическа наука, от която се учиха и продължават да се учат и праисторици, и античници, и медиевисти. Усвоен и приложен бе творчески стратиграфският метод на разкопаване и изследване, който измести окончателно иманярския начин на разкопки чрез кладенци, траншеи или само по ръба на основите на разкриваните обекти. Пристъпи се, особено през последните години, към внедряването на все по-подчертан комплексен метод на археологически проучвания, при който се използуват постиженията и методите на други науки (палеоантропология, биология, геофизика, химия, геология и др.). Така се стигна до по-прецизно и точно датиране на археологическите паметници, както и до по-сигурното им и по-пълно интерпретиране. Подобри се начинът на документирането, извършвано в процеса на теренната работа. За това допринесе в значителна степен издадената през 1956 г. специална инструкция на Археологическия институт и музей, допълнена и разширена неотдавна с нови положения и правила, които я правят по-подходяща и навременна. Несъмнено процесът на подобряване на методиката на археологическата наука, започнал след 9. IX. 1944 г., се явява една от главните предпоставки за значителните постижения през изтеклия 30-годишен период и неговото по-нататъшно задълбочаване и усъвършенстване трябва да продължи и занапред.

Разбира се, резултатите от методологическото и методическото преустройство трудно биха могли да добият реален израз, ако едновременно с това не бяха извършени и някои важни мероприятия от организационно-кадрово естество, които дадоха възможност на археологическия фронт да укрепне и да се разгърне с много по-голяма сила, отколкото преди. Между тези мероприятия трябва да се отбележи на първо място създаването към Българската академия на науките през 1947—1948 г. на един ръководен център на археологическата дейност, който обедини по същество бившия Археологически институт и Народния археологически музей в едно цяло, в който заработиха най-добрите и подготвени в момента кадри в областта на праисторията, на античността, на средновековието, на нумизматиката, на епиграфиката. Паралелно с това започна създаването на гъста мрежа от музеи в различни краища на страната, в по-голямата част от които бяха създадени специални археологически отдели, където заработиха ентусиазирани и млади специалисти, обособени в научни групи. Особено важна роля за развоя на музейното дело в България изигра Постановление на Министерския съвет № 608 от 1951 г., заменено по-късно с Постановление № 165 от 1958 г. Тласнато бе напред не само развитието на музейното дело и по-специално дейността на археологическите работници в провинцията, но се постави на преден план с необходимата сериозност и въпросът за запазване на археологическите паметници, за което бе основан впоследствие и специален национален институт.

Поставена на нови организационни начала, ръководена централно от Археологическия институт и музей при БАН, археологическата наука започна постепенно да се развива по определен план, в който бяха включени всички специалисти. Стихийното и спорадично разкопаване, характерно за археологическите занимания до 9. IX. 1944 г., отстъпваше все повече и повече пред една по-целенасочена теренна дейност, предназначена да обхване най-важните обекти и да отговори на интересите и на праисторика, и на античника, и на медиевиста. Все повече и повече добиваше жизнена сила един млад археологически фронт, който се вълнуваше от своите постижения и успехи и поставяше за разрешаване нови и нови задачи. Пръв тласък за неговото създаване бе даден през 1948 г., когато се проведе една голяма дискусия по въпросите на археологията и нейното марксическо преустройство, организирана от БАН. Нов тласък бе даден през 1950 г., когато бе организирана първата научна сесия на АИМ, в която взеха участие ръководителите и представителите на всички музеи от страната. Тогава именно бе поставено в основата на бъдещата дейност на археолозите плановото начало и бяха набелязани основните проблеми на българската археологическа наука, след чието разрешаване тя следваше да изпълни най-главната си цел, а именно да се напише една цялостна история на материалната култура и изкуство в българските земи и на българския народ. След тази сесия последваха други и практиката да се събират археолозите от цялата страна, за да отчитат своите постижения и да набелязват пътищата на бъдещата си дейност, се превърна в редовна и хубава традиция. На тези сесии, чийто брой достигна вече 19, се вижда осезателно растежът на археологическия фронт в цялата страна, чувствува се силата и ентусиазмът на стотиците археологически работници от столицата и от провинцията, доказа се, че археологическата наука понастоящем е наистина голяма сила и че нейното движение напред е поставено на здрави организационни начала, които й гарантират нови постижения и успехи.

Съществен момент в преустройството на българската археологическа наука след победата на социалистическата революция бе разширяването не само на нейния проблемно-тематичен, но и на хронологическия й диапазон. Ако се проследи дейността на българските археолози до 9. IX. 1944 г., ще се види, че в кръга на техните занимания стоят предимно проучвания на паметници и материали от трако-римската и трако-византийска епоха (про-

учвания на тракийски могили, на оброчни плочки, на крепостни стени и на раннохристиянски базилики и пр.). Много по-слабо и някак случайно бе изучаването на обекти от българското средновековие (като се изключат разкопките в Плиска, Мадара, Преслав и Търново, направени предимно с оглед изясняването на монументалната светска и църковна архитектура). Съвсем недостатъчни и спорадични бяха и изследванията в областта на праисторията (палеолит, неолит и пр.). И една от главните задачи на преустроения археологически фронт бе да се преодолее тази хронологическа ограниченост и неравномерност и да се включат в кръга на археологическите проучвания постепенно и равностойно и трите основни периода, свързани с развитието на материалната култура в българските земи (т. е. праисторическият период, периодът на античността и периодът на средновековието, когато се създава и укрепва българската държава). Особено важно бе да се тласне напред изследването именно на този последен период, който е свързан най-непосредствено с нашата история и на който са посветени статиите и научните съобщения в настоящия брой на списание „Археология".

Като първа и много съществена заслуга на нашите археолози-медиевисти трябва да се отбележи това, че те насочиха усилията си към разясняване на един изцяло пренебрегван до преди 9. IX. 1944 г. проблем, а именно проблема за характера и развитието на материалната и духовната култура на заселилите се Балканския полуостров през VI—VII в. славянски племена. Създаде се по същество нов клон в българската археологическа наука— славянската археология, което стана до голяма степен с помощта на специалисти от СССР, където този клон бе и продължава да е твърде добре развит. Постепенно в резултат на проведените разкопки бяха проучени редица съвършено нови обекти (раннославянски селища и некрополи от VII—IX в.), които се разкриха в различни райони на страната и главно в Североизточна България, където е била първата вълна на славянските заселници, проникнали на юг от Дунава. Намерените разнообразни вещественн находки, чийто брой непрекъснато расте, тъй като проучванията обхващат все нови и нови обекти северно и южно от Стара планина, разкриват с пълнота характера и облика на ранната славянската култура в нашите земи ат добра и точна представа за славянските селища и жилища, за всекидневния бит на славянина, за неговите производствени и трудови навици, за художественото му творчество, за религиозните му вярвания, с една дума, за най-съществени черти на неговия личен и обществен живот. Археологическите проучвания доказват по неоспорим начин етнографското единство на всички славянски племена от българската група, т. е. на племената, заселили се в областите на Мизия, Тракия и Македония и представляващи основният компонент на формиралата се през VIII—X в. българска народност. Налице са били естествено някои различия и специфики в материалната и духовната култура на отделните племена, което е неизбежно и характерно явление за периода на племенната раздробеност с типичните за нея регионални особености, но тези различия и специфики не отменят факта за съществуването на единна по своята цялост материална и духовна култура, донесена от плътно заселилите се в българските земи славянски племена. Така прочее данните на археологията, съчетани с добре познати данни на писмени извори, данни из областта на топонимията и хидронимията и пр., изясниха картината на славянското заселване на Балканския полуостров и доказаха компактния и етнически хомогенен характер на този твърде важен и решаващ миграционен процес, който довежда в крайна сметка до образуването на българската държава и до създаването на българската народност и на българската средновековна култура.

Значителни успехи постигна българската археология през последните 30 години и в изясняване на въпроса за материалната и духовната култура на прабългарите, т. е. на дру-

гия и твърде важен етнически компонент на нашата народност. Проучвания на прабългарската култура се правеха и до 9. IX. 1944 г., но те имаха по-ограничен характер и се отнасяха главно до паметниците на монументалната архитектура (дворци, крепостни стени и пр.), като при това тези паметници неправилно се считаха като дело само на прабългарския елемент. Тези погрешни и едностранчиви концепции, типични за българската археология от по-стария период, бяха заменени с една по-точна оценка за характера и приноса на прабългарската култура, за нейното място и значение в цялостния процес на изграждането на българската държава и народност. Пристъпи се при това към едно по-внимателно проучване на живота и бита на обикновеното прабългарско население, заселило се през втората половина на VII в. в днешна Североизточна България и образувало заедно с местните славяни славяно-българската държава. Проучвания на прабългарски селища и некрополи в Шуменски, Силистренски, Варненски и Толбухински окръг изясниха редица въпроси във връзка с характера на жилищата на прабългарите, с тяхната материална култура и всекидневен бит (керамични изделия, селскостопански сечива, накити, въоръжение и пр.), във връзка с техните религиозни вярвания и обичаи и пр. Тези проучвания доведоха до изясняването на един често поставян проблем, а именно коя от двете култури — славянската или прабългарската — през VII—VIII в. е била по-висока и по-напреднала за своето време. Данните на археологията сочат по мое мнение по убедителен начин, че подобен въпрос за приоритет на едната или другата култура няма място за поставяне и спорове и че в същност и славяни, и прабългари в своя преддържавен период, както и през първите години след създаването на славянобългарската държава са се намирали на почти еднакво равнище в обществено-икономическото си и културно развитие. Това са били две големи племенни общности с почти един и същ начин на живот (предимно земеделци и скотовъдци) със сродни битови и трудови навици и черти независимо от съществуващите помежду им различия на етнолингвистична основа (по отношение на език, на религиозни вярвания и пр.). И именно тази близост, която се доказва по данни, предоставени от археологията, е съдействувала в най-голяма степен за това да бъде образувана сравнително лесно и бързо една обща славянобългарска държава, което пък от своя страна е спомогнало да се изживеят постепенно съществуващите етнически и битови различия между прабългари и славяни и да се сплотят те в единна и монолитна българска народност. В това отношение заслугата на археолозите, които предоставят със своите разкопки и проучвания богат веществен материал, позволяващ да се направят подобни изводи, е безспорна.

Голяма е заслугата на археолозите-медиевисти и в това, че при своите разкопки и проучвания на славянски и прабългарски селища и некрополи дадоха доказателствен материал, че двата етнически елемента са живели още от самото начало в тесен битов и културен контакт, че са имали смесени поселения в една обширна територия в Североизточна България. Заслуга на археолозите е и това, че чрез разкрития и интерпретиран от тях вещественен материал посочват ясно преобладаването на славянския елемент в количествено отношение, което се е оказало решаващо за характера на асимилационния процес, извършващ се през VIII—IX в., и за крайната победа на славянския етнос, който става основен компонент на образувалата се единна българска народност. Разбира се, сами по себе си данните на археологията не биха били достатъчни за изясняване на този въпрос, ако не бяха съчетани с данни на писмени извори, на топонимия, хидронимия, на ономастика, на лингвистика и антропология, които, взети в своята съвкупност, спомагат да се проследи и разреши процесът на формирането на българската народност в цялата му сложност и широта.

Наред с проблемите относно материалната и духовната култура на славяни и прабългари и образуването на българската народност проучванията на археолозите-медиевисти

допринесоха за поставянето и изясняването на друг твърде съществен проблем от нашата средновековна история, а именно проблема за произхода, характера и развитието на средновековния град. Добре известно е, че сред историците, икономистите, археолозите и други научни работници до преди 9. XI. 1944 г. съществуваше твърде неясна представа за облика и значението на средновековните български градове от времето на Първата и Втората държава и че, общо взето, преобладаваше схващането, че градът не се е отличавал много по своя бит от селото и че доколкото е имало разлика между двата типа поселения, тя се е свеждала в това, че градовете са били укрепени със стени и са били центрове на по-интензивен административен, военен и религиозен живот. Това схващане за известно време бе господствуващо и след 9. IX. 1944 г. и то намираше отражение и в учебниците по история на България, както и в някои статии и студии, посветени на средновековната епоха. Постепенно обаче в хода на започналите се планомерни археологически проучвания на редица градски средища от времето на Първата и Втората българска държава (като Плиска, Преслав, Търново, София, Шумен, Ловеч, Перник, Никопол, Калиакра, Мелник, Асеновград, Червен и др.) се натрупа богат материал и се направиха наблюдения, които посочиха несъстоятелността на старото и подценяващо схващане за облика и ролята на средновековните български градове. Доказа се, че както в Западна Европа, така и в България през X—XV в. градът се очертава като „най-хубавото цвете на средновековието“ и че характерно за него е преди всичко обстоятелството, че и той е такава поселищна единица, в която се разгръща концентрирано занаятчийско производство и се създават условия за търговски обмен с околните села. Многобройните веществени находки, издирени и интерпретирани от грижливата ръка и вещото око на археолога (битови предмети, занаятчийски изделия от различно естество, селскостопански сечива, накити, монети, помещения за работилници и магазини и пр.), посочиха по убедителен начин, че градът в средновековна България се е създал в резултат на закономерно развитие, изразяващо се в непрестанен растеж на производителните сили и свързаното с това обществено разделение на труда. Така археологическата наука подкрепи със свои данни сведенията на писмените извори и разкри напълно стопанския облик на средновековния град, който е негова основна специфика и с който той се отличава от селото. Археолозите помогнаха при това да се разкрие не само тази основна черта на града, но да се хвърли светлина и върху други негови характерни особености (като напр. неговата фортификационна система, градоустройствения му план, светската и църковната архитектура и пр.). Богат материал в това отношение дадоха разкопките и проучванията на Търново, на Плиска, на Преслав, на София, на Червен, на Ловеч и на други средища. Главно на проучванията на археолозите се дължи твърдо установената понастоящем представа за специфичното териториално разделение на средновековния град на две части — от една страна, т. нар. „акропол“, където е живяла предимно господствуващата класа, и, от друга, т. нар. „подградие“, където са били предимно жилищата, работилниците и магазините на занаятчии и търговци. На археолозите се дължи и изясняването на един друг проблем, а именно за топографска приемственост на средновековния български град, който се създава и развива обикновено на терени и места, където са съществували по-стари поселения от времето на траките, на римляните и на византийците. Това се отнася до редица наши градове, като напр. Търново, Ловеч, Плевен, Разград, Дръстър, Шумен и пр. Разбира се, както сочат данните на археологията, топографската приемственост не означава винаги наличие на културен и етнически континюитет, т. е. не изключва наличието на хиатус, на прекъсвания в живота на даден градски център за определен по-кратък или по-дълъг период от време. За изясняването на този въпрос археологическите изследвания, основани на научно изпитания и сигурен

стратиграфски принцип, са от много голямо значение и положителните резултати от неговото прилагане са налице. Благодарение именно главно на археолозите днес ние сме в състояние да определим кои градски средища са възникнали у нас през средновековната епоха в сравнително готов вид, т. е. като пряко и хронологически непрекъсвано наследство от трако-римската и трако-византийската епоха, и кои са били създадени като напълно нови чисто средновековни образования, плод на вътрешно закономерно развитие на феодалния обществен строй.

Като специална заслуга на археолозите в процеса на изясняване на облика и характера на средновековния български град трябва да се посочат проучванията на трите наши стари столици — Плиска, Преслав и Търново, както и проучванията на миналото на сегашната ни столица София, средновековната Сердика. Тук бяха хвърлени през последните години много сили и се осъществиха важни организационни и кадрови преустройства, за да се постигне желаната цел. Може да се каже, че понастоящем има вече много добри резултати от изследванията във Велико Търново и особено на хълма „Царевец", където теренните проучвания са съчетани със значителни консервационни и реставрационни мероприятия. Много съществени са резултатите от последните разкрития на средновековната материална култура и строителство в София. С особено внимание се следят постиженията на нашата археологическа наука в Плиска и Преслав. След 1971 г. тези два големи обекта бяха обединени в общ комплекс под общо ръководство в състав: чл.-кор. Д. Ангелов, проф. Ст. Ваклинов, ст. н. с. д-р Ж. Въжарова и проучването им се извършва по проблемно-тематичен план, който включва изследването на фортификационната система на тези две селища, на намиращите се в тях манастирски, църковни и светски сгради, на стопанските и търговски помещения, на некрополите и пр. Безспорен научен интерес предизвиква по-нататъшното проучване на т. нар. „Голяма базилика" в Плиска, където се установиха нови строителни периоди и се разкри напълно ясно нейната свързаност с епохата на Борис и Симеон. Нови и съществени моменти бяха изяснени във връзка с укрепителната система на Плиска и на Преслав, където през последно време работят упорито и целенасочено големи колективи. Съществен и нов материал дадоха проучванията на гробници и некрополи във или в околността на тези две селища. Възхищение предизвикват богатите находки от разкритите през последните няколко години обширни манастирски комплекси в Преслав, които свидетелствуват за наличието на много висока за времето си материална и духовна култура. Изобщо Преслав се очертава пред погледа на изследвача и на обикновения любител на старините като един действително голям център на Симеонова България, в която са работили умели и сръчни занаятчии, художници и строители и който е могъл да се мери по своя блясък и величие със самата византийска столица Константинопол. И тази констатация ние дължим на неуморните усилия на археолозите, които всяка година ни поднасят все по-интересни находки. Разбира се, далеч сме от мисълта да твърдим, че проучванията на трите наши столици — Плиска, Преслав и Търново — са завършени и че имаме пълна представа за техния живот през вековете. Нужна е още много и продължителна работа, за да може тези три големи обекта да бъдат изцяло и докрай разкопани и изследвани. И това е една от главните задачи за бъдещите години, свързана с предстоящото честуване на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Този забележителен юбилей трябва изобщо да даде подтик за изследвания в областта на цялото наше средновековие, да активизира още повече дейността на археолозите-медиевисти, които работят по различни и многобройни обекти в страната. Нужно е при това да се засили не само теренната работа, но да се даде решителен тласък и на публикациите. Крайно време е откритите богати, интересни и разнообразни материали да видят бял свят, да не стоят само по складовете

или в залите на музеите, но да бъдат обработени и систематизирани в статии, студии и монографии, за да станат достъпни на цялата наша общественост. Особено наложително е да бъдат обнародвани резултатите, които се отнасят до трите стари столици. Направеното в това отношение е все още недостатъчно и не дава представа за усилената и плодотворна дейност, извършена през последните години. Дълг на нашите археолози-медиевисти е да издадат хубави научни и научно-популярни трудове, в които да се разкрие блестящата материална и духовна култура на Плиска, Преслав и Търновград, да се види колко големи са били постиженията на българския народ през далечното средновековие, колко значими и резултатни са били творческите му усилия.

Проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Селища и некрополи (края на VI—XI в.)

ЖИВКА ВЪЖАРОВА

Археологическите проучвания на средновековната култура от края на VI—XI в. в земите на юг от Дунав през изминалите 30 години се различават коренно от тези до 9. IX. 1944 г. Трябва да се отбележи, че се създаде един нов сектор на средновековната археология — славянската археология. Изучаването на славянската култура бе напълно пренебрегнато от буржоазната археологическа наука. То е тясно свързано с изясняване на въпроса за културата и на тюркобългарите[1] и затова археолозите-медиевисти насочиха своите изследвания и към него. Избрали този път на изследване, те се заеха да решават и един от централните проблеми на българската историческа наука, етногенезиса на българския народ. За правилното интерпретиране на археологическите факти при решаване на този проблем българските археолози не се ограничиха при своите изследвания само в тесния кръг на археологическите източници, но използуват данните на историята, етнографията, антропологията, ономастиката и други науки. Археолозите не можеха при това да не правят критика на антинаучните концепции за произхода на българския народ (по точно за приоритета на тюркобългарите), вкоренили се дълбоко в българската и чуждата наука. При изучаването на тези проблеми археолозите натрупаха огромен фактически материал.

В програмата на изследването залегна задачата да разкопаят селищата и некрополите и чрез наблюденията и набраните факти от тях да разкрият материалната и духовната култура, а също да изяснят до известна степен някои от икономическите и социалните страни от живота на средновековното население. За първи път археолозите можаха да покажат културата на славяните от края на VI — началото на VII в.,[2] т. е. от периода на трайното им заселване на юг от Дунав.

Археолозите-медиевисти насочиха своите изследвания не само в Североизточна България, но и в Южна и по този начин преодоляха една слабост и увлечение, вкоренило се от миналото. Установено бе, че селището от този период е единственият тип поселение. Селищата се намират едно от друго на малко разстояние. Те имат гнездова планировка. Изяснено бе при това, че единственият тип жилище е полу-землянката. Стените на някои полуземлянки са били от пръти, измазани с глина. В единия ъгъл се е намирала печка, изградена от големи камъни в основата, стените от малки, споени с кал, или по-рядко пещ, вкопана в здравия бряг. До някои от жилищата са били ямите за смет. В едно селище е имало от 10 до 20 жилища с големи дворове. Инвентарът в жилищата, ямите и целия културен пласт се състои главно от керамични съдове (обр. 1) (гърнета, тавички, подници и чаши), изработени на ръка или подправени на дъсчица — примитивно колело. Останалият материал е: железни ножчета, хромели, костени шила, прешлени за вретена, брусове и др., които свидетелствуват за земеделско-скотовъдния характер на стопанството.

Проучването на два некропола даде данни за това, че са били разположени на най-високата част на хълмиста местност на 400—500 м от селището. Погребването е ставало чрез изгаряне с поставяне на пепела в урни (обр. 2), изработвани на ръка или на примитивно колело, т. е. подобни на употребяваните във всекидневния бит.

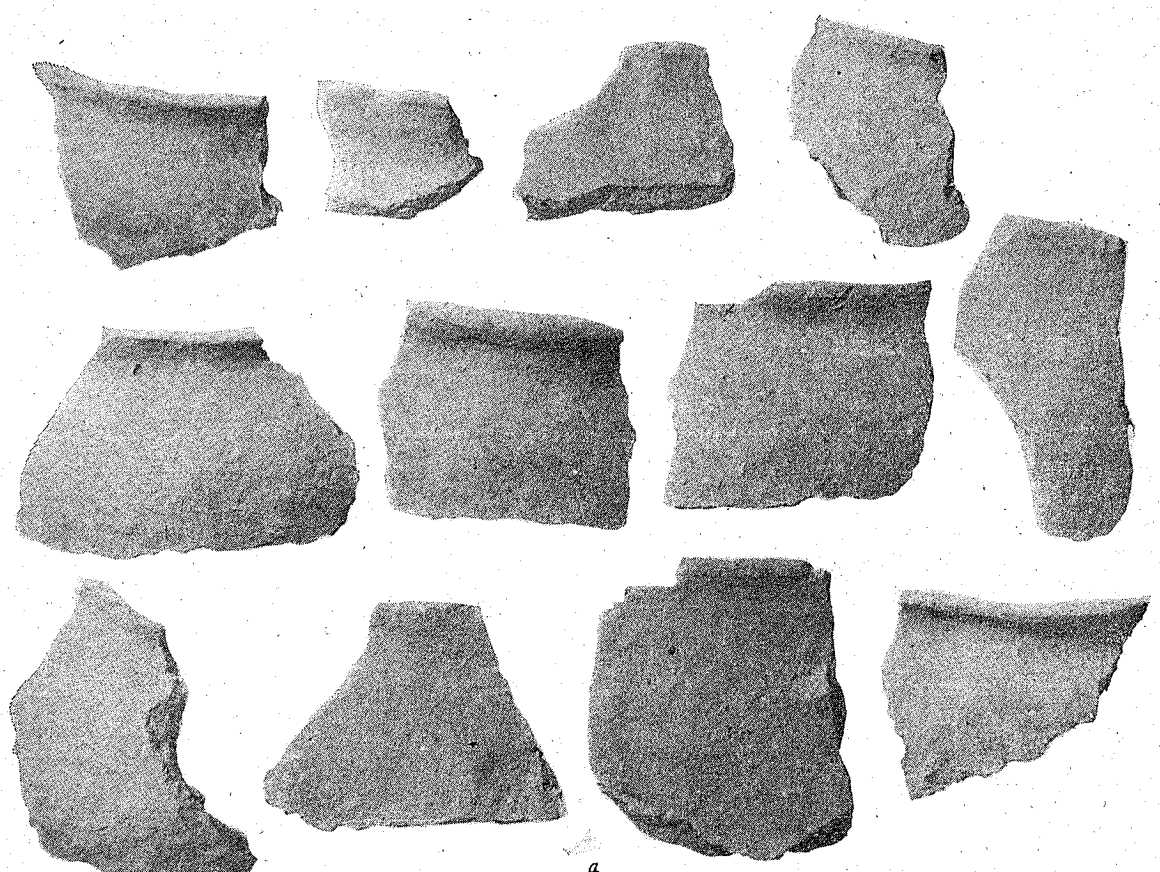

а

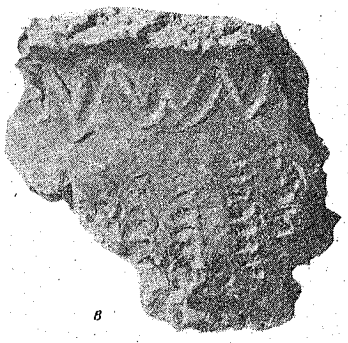

в

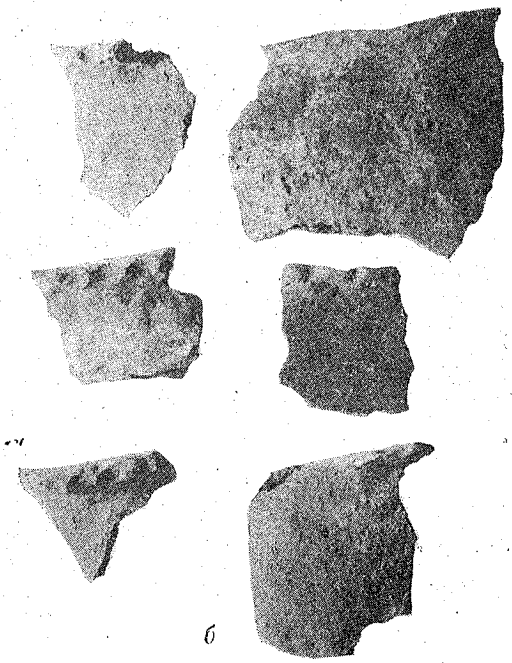

б

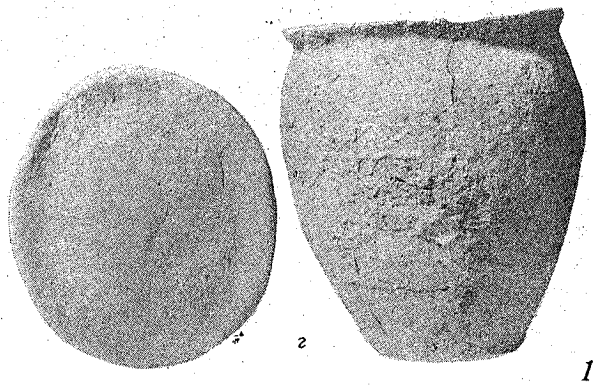

г

I

След детайлно проучване на керамиката от селищата, респективно на гърнетата, изработени на ръка, на археолозите се удаде да покажат известно видоизменение (развитие), а именно: от едва загатнатото почти изправено устие на конусовидното гърне, изработено от глина със слаб примес от малки кремъчета, тънкостенно, с гладка повърхност, с кафявочервеникав или сив цвят,[3] се развива гърнето със същата форма, но с профилирано устие, изработено е от глина с голям примес от едри кварцови частици, неравна повърхност, тъмносив или охровочервен цвят, с дебели стени, особено при съединяването им с дъното.[4]

Като взеха под внимание типа на поселението, жилището — полуземлянка и характерния за погребенията обред — трупоизгаряне, както и различните керамични съдове (гърнета, тавички и пр.), които показват големи сходства със съдовете от т. нар. „пражки тип", „житомирски", „карчак", намирани в обширната област, като се започне от днепърското деснобрежие на запад до Варшава, Одер, Елба, в Чехословакия, Румъния, Унгария и в Гърция, т. е. местата, където исторически са засвидетелствувани славяните през периода V—VII в., българските археолози-медиевисти със сигурност свързаха целия този материал с културата на славяните, заселили се на юг от Дунав.

● *Обр. 1. Раннославянска керамика (VI—VII в.): а) с. Любеново, Хасковски окръг; б) с. Гарван, Силистренски окръг; в, г) с. Попина, Силистренски окръг. Fig. 1. Céramique ancienne slave du VIe—VIIe s.: a) vill. Ljubenovo, dép. Haskovo; б) vill. Garvan, dép. Silistra; в, г) vill. Popina, dép. Silistra*

● *Обр. 2. Урна от некропол от VI—VII в., с. Гарван, Силистренски окръг. Fig. 2. Urne de nécropole du VIe—VIIe s., vill. Garvan, dép. Silistra.*

Археолозите-медиевисти насочиха своето внимание и към следващия период (VIII—X в.), за да изяснят кои елементи от културата на славяните от по-ранния период са се запазили и какви видоизменения са настъпили в нея.

Тъй като исторически е известен контактът между славяни и тюркобългари, които се явяват на историческата сцена през втората половина на VII в. на Балканския полуостров и вземат участие при образуване на българската държава, за археолозите бе необходимо да изучат и културата на прабългарите (тюрки).

През тридесетте години археолозите насочиха своите издирвания на поселения и некрополи на славяните и тюркобългарите от периода VIII—X в. във всички райони на днешните български земи[5] (табл. 1). Установено бе, че освен в села населението от това време е живяло в градища и градове. При това в топографското разположение в площта на поселенията не се забелязват съществени отличия в сравнение с по-ранния период (VI—VIII в.).

Полуземлянката остава основен тип жилище, но през този период има и други типове: надземни[6] и юртообразни,[7] които се срещат само в поселения в Североизточна България.

В устройството, размерите и отоплителните съоръжения на полуземлянките, археолозите констатираха някои различия. Едни от полуземлянките са малки (16 кв. м) — с едно помещение, други са големи (21 кв. м) — с две помещения, отделени с преграда помежду им. При това се изясни, че някои от полуземлянките са без стълбова конструкция, а други от тях имат стени, някои от които обмазани на известна височина с глина и обшити с дървени талпи.[8] Има и такива полуземлянки, чиито основи са изградени от камъни. Отоплителните съоръжения[9] в жилищата са: печка — изградена от камъни, пещ — вкопана в здравия бряг, но и пещ от глина на дървен каркас, печка-подница, огнище върху пода на жилището и огнище в специална яма в пода на жилището (обр. 3).

Таблица 1

Брой на селищата, градищата и жилищата, открити в тях (края на VI—XI в.)

Наименование дищата	Окръг	Брой на жили-щата	Датировка на селището или градището
с. Попина, м. Джеджови лозя	Силистренски	63	края VI (30)—VII—X в. (33)
с. Попина, м. Калето	„	12	IX—XI в. (с монета)
с. Гарван, м. Стареца	„	77	края VI—VII в. (12), VIII—X в. (55)
с. Цар Асен	„		IX—XI в.
с. Гарван, о. Момчила	„	1	края VI—VII в.
с. Нова черна, м. Градището	„	17	края VI—XI в.
с. Дунавец	„	1	края VI—XI в.
с. Кладенци	Толбухински		IX—XI в.
с. Топола, м. Кованлъка	„	2	VIII—X в.
с. Одърци	„	3	
с. Овчарово	Търговищки	14	IX—XI в.
с. Стърмен	Русенски	13	IX—XI в.
с. Новград	Русенски	1	IX—XI в.
Разград, м. Хисарлъка	Разградски	10	IX—XI в.
с. Кривина—Ятрус	„	15	IX—XI в. (с монета)
с. Дългопол	Варненски	2	IX—XI в.
с. Врестак	„	8	IX—XI в.
с. Блъсково	„		IX—XI в.
с. Виница, язовир	Шуменски	14	края VI—XI в.
с. Плиска	Шуменски	8	IX—XI в.
с. Гиген	Плевенски	неопр.	IX—XI в.
с. Вълчедръм, м. Печена могила	Михайловградск	„	края VI—XI в.
с. Якимово, м. Градището	„	42	IX—XI в. (с монети)
с. Галиче, м. Босовите камъни	Врачански	1	IX—XI в.
с. Долно Церово	Благоевградски	15—20	IX—XI в. (с. монети)
с. Долно Церово, м. Самуилова крепост			
Хасково	Хасковски	65	IX—XI в.
Хисар, южен вход в крепостта „Камилите“		неопр.	X—XI в. (с монети на Й. Цимисхий, 969—976)
Пловдив, Небет тепе	Пловдивски „	2	IX—XI в.
Пловдив, м. Асърлъка	„	5	IX—XIV в.
с. Злати връх	„	14	IX—XIV в.
	„	4	IX—XIV в.

Своеобразен тип жилище в някои поселения е юртата — с кръгла форма в план, в подовата ѝ замазка покрай стените се проследяват дупки от колове, в средата ѝ дупка от носеща греда. Близо до средата ѝ е разположено огнището, настрани извън входа ѝ в здравия бряг пещ или печка, изградена от камъни.

От надземните жилища, характерни повече за селищата в Южна България, са останали главно правоъгълните им подови замазки или пък каменните им основи и стени, обмазани с глина и плява. В тези жилища основният тип отоплително съоръжение е подницата-огнище и по-рядко огнището.

Наред с жилищните съоръжения през VIII—X в. в поселенията са открити и ями с крушовидна или цилиндрична форма,[10] служили за зърнени храни, както и ями за смет. В някои от селищата са проучени и помещения с производствено предназначение — за обработване на керамика и желязо и за грънчарски изделия.[11] Грънчарските пещи, и техните помещения, се откриват както сред жилищата в селището или градището, така и извън него, като образуват цял производствен район.[12]

Находките, които се откриват в печките, запълват жилищата, ямите за смет и целия културен пласт, не се отличават много от тези от по-ранния период (VI—VII в.) с изключение на керамичните съдове. Това са ножчета, брусчета, костени шила, сърпове, косери, лемежи, златарско чукче, ключове, железни части от ведро, накити (бронзови обеци, стъклени маниста от нанизи на гердани, бронзови апликации от колан и др., бронзови кръстове — т. нар. „палестински кръст“). От разкритите находки най-голям е броят на керамичните съдове. Характерно за тях е, че са изработени на грънчарско колело.[13] При това освен гърнето с конусо-

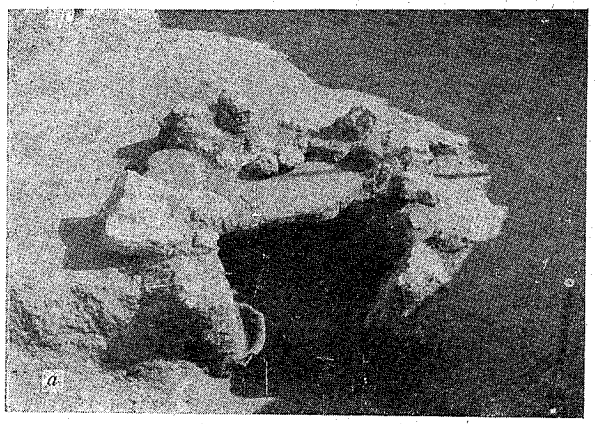

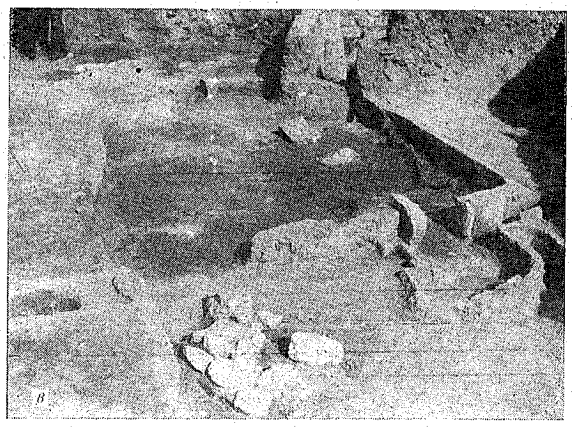

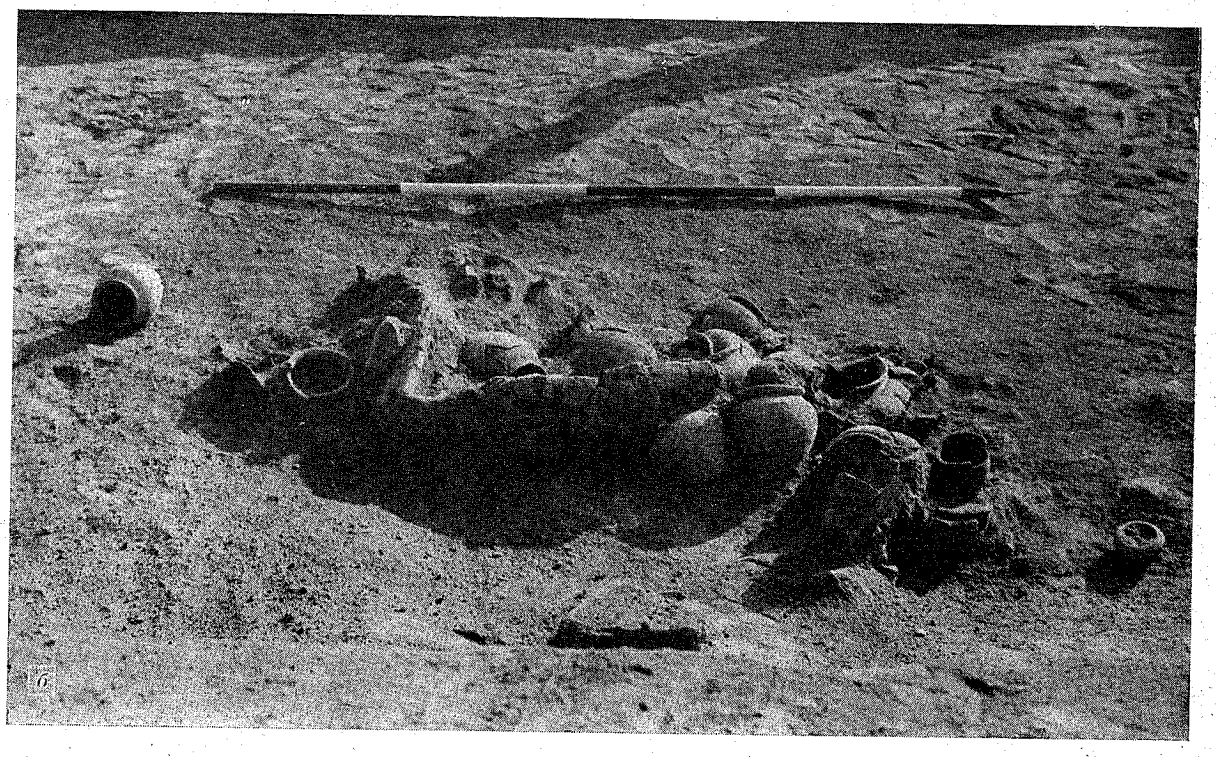

3

● *Обр. 3. Жилища и отоплителни съоръжения от селища и градища от VIII—X в.: а) печка, изградена от камъни; б) подница—огнище със съдове; в) двуделно жилище с пещ, правена на дървен скелет. Fig. 3. Habitations et installations de chauffage de sites du VIIIe—IXe s.: a) poêle en pierre; б) foyer souterrain avec poterie; в) habitation en deux parties avec foyer, construit sur un échafaudage en bois*

видна форма се явяват и гърнета с други форми, кани, котли с вътрешни дръжки, амфоровидни стомни, стомни и панички (обр. 4). Тавичките вече не се срещат, а подниците остават и етнографски са засвидетелствувани до средата на XX в.

За едни от гърнетата с конусовидна форма от този период не е трудно да се проследи генетическото им развитие от раннославянското гърне, независимо че се наблюдават варианти в зависимост от начина на профилиране на устието и украсата, която е твърде разнообразна. Този тип гърнета са характерни за селища и градища в Южна България. Голям е броят им и сред керамичните съдове от селищата и градищата в Северозападна и Североизточна България. Археолозите обаче установиха, че освен този тип гърне има и друг, чийто ареал е само

а

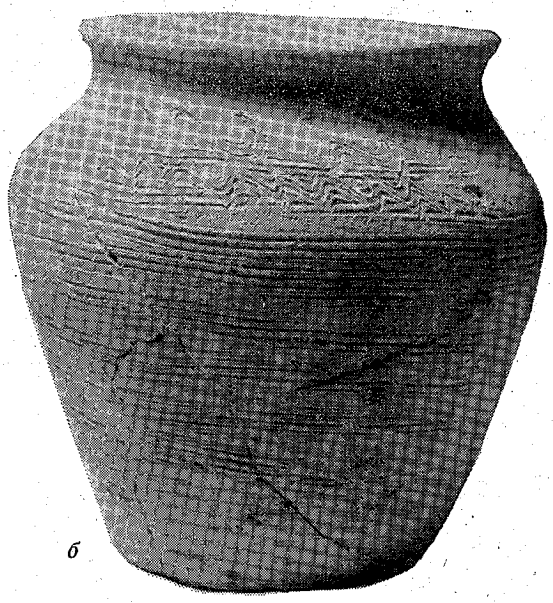

б

4 а, б

● *Обр. 4. Керамика от селища и градища от IX—X в.: а) гърне, Ясатепе, Пловдив; б—г) гърнета, с. Гарван, Силистренски окръг; д) гърне, с. Гиген, Плевенски окръг; е) фрагмент от котлообразен съд с вътрешни дръжки, с. Гарван; ж) котел, с. Кривина, Русенски окръг. Fig. 4. Céramique de sites du IXe—Xe s.: a) pot, Jasatepe, Ploudiv; б—г) poterie, vill. Garvan, dép. Silistra; д) pot, vlll. Gigen, dép. Pleven; e) fragment d'un vase en forme de chaudron à anses intérieures, vill. Garvan; ж) chaudron, vlll. Krivina, dép. Ruse*

Северна България, главно североизточният ѝ район. При това в селището край с. Тополa, Толбухински окръг, този тип гърне е единственият. Това са гърнета с яйцевидна и сферична форма, малки, средни и големи по размери. Шийката им е извита навън, венчето надебелено или завито. Обикновено са без дръжки, но се срещат и с дръжки. Те са два вида: единият вид гърнета в глината имат примес от песъчинки и са лошо изпечени, с керемиденочервен или сив цвят, орнаментирани с гъсто нанесени врязани линии върху тялото и над тях снопчета от полегати насечки или група от вълнички. Върху дъното на някои екземпляри има релефен знак.

Другият вид гърнета с яйцевидна и сферична форма според профила на устието са няколко варианта: без шийка с надебелено венче, с извито навън венче и с изправено устие. Повечето от този вид гърнета са без дръжки и малък брой с две дръжчици, които са с плоско сечение, тръбести и наподобяващи животно. Най-характерна особеност за тези гърнета е, че са изработени от пречистена глина, добре изпечени, с тъмносив, рядко кафяв цвят. Повърхността им е излъскана механически, орнаментът е полегати линии, мрежа и др. Върху дъната на някои екземпляри има релефен знак, а върху стените врязан знак.

Сред гърнетата, откривани в Североизточна България и отчасти в Северозападна, се срещат т. нар. гърнета-хибриди с форма на обърнат конус, с орнамент от гъсто врязани хоризонтални линии и над тях (в горната им част) снопчета от полегато нанесени или вълнисти линии или със сферовидна форма, но с излъскана повърхност и орнамент от вълнисти линии.

Други съдове от периода (VIII—X в.) са котлите с вътрешни дръжки.[14] Те са две разновидности — гърнеподобни и приличащи на съвременните котли. Гърнеподобни котли, изработвани освен на грънчарско колело и на ръка или на примитивно колело, са открити и в полуземлянки (края на VI—VIII в.). Котлите се намират само в района на Северна България.

4 в

Немалък брой сред керамичните съдове са амфоровидните стомни, досега намирани в най-голямо количество в Северна България. Те са няколко вида: с тъмносив цвят с излъскана повърхност, т. нар. „прабългарски тип", с бледорозов или керемиденочервен

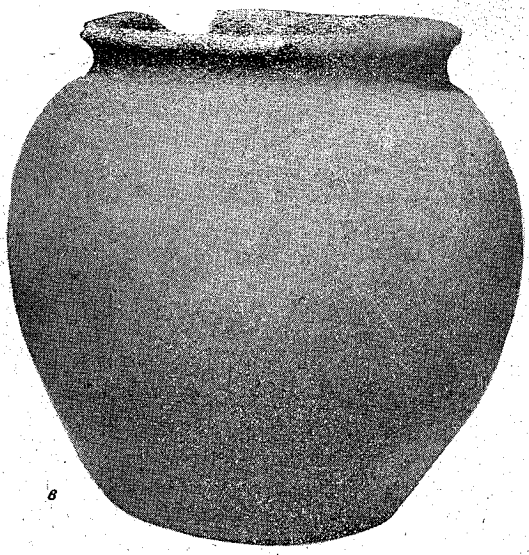

в

д

г

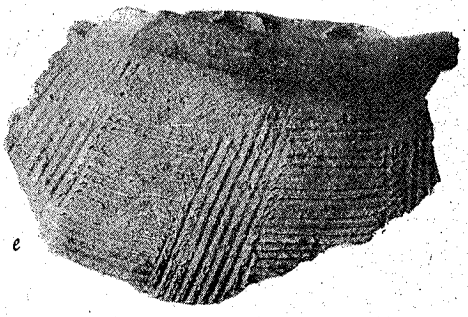

е

ж

4 в-ж

цвят (на някои по повърхността има орнамент с врязани линии) и амфоровидни стомни с глеч.

Панички (понякога с орнамент от вълнисти линии) с форма на пресечен конус, като някои са с дъно-столче, са рядко срещани в селища и градища от цяла България.

С така проучената средновековна култура в селища и градища от VIII—X в. археолозите установяват, че населението е имало сравнително висок уровен на социално-икономическо развитие. Занимавало се е със земеделие, като употребявало ралото и плуга и е имало развито скотовъдство. Било е раз-

вито и занаятчийството, в частност грънчарството, вследствие на което керамиката на ръка и на примитивно колело е излязла от употреба с изключение на подниците. Населението е обработвало желязото, имало е и работилници за стъклообработване[15] и др.

За да се внесе още по-голяма яснота по въпроса за етногенезиса на българския народ, археолозите-медиевисти насочиха своите усилия и към издирване и проучване на некрополите от VIII—X в., тъй като погребалният обред не зависи от географската среда, от преселването на индивида и е един от най-консервативните етнографски белези и наред с типа селище, керамиката и някои от накитите също може да определи етническия облик на даден народ. Голям е броят на проучените некрополи (табл. 2).

Според погребалния обред те могат да бъдат обединени в няколко групи: некрополи с трупоизгаряне,[16] двуобредни езически некрополи с трупоизгаряне и трупополагане[17], двуобредни некрополи с трупоизгаряне и християнски гробове[18] и християнски некрополи.[19]

В некрополите с трупоизгаряне (първа група) прахът на покойника е слаган главно в урни (керамични съдове или ведро), които могат да са в ями или в правоъгълни гробчета, изградени от римски тухли, плочести камъни или само покрити с ломени камъни. Прахът на покойника е изсипан в някои случаи върху пода на гробчетата, в кръгли плитки ямички Някои от урните са покрити с плочест камък или долна част на гърне. В един гроб се намират положени от една до шест урни и в някои случаи е поставено гърне-инвентар. Сред праха на покойника се откриват вещи от бита и някои накити, носещи следи от пребиваване в огъня (обр. 5).

Некрополи с трупоизгаряне са намерени във всички райони на България и в най-голям брой те са в североизточната ѝ част, тъй като тя е най-добре проучена досега. В повечето от тези некрополи за урни са употребени гърнета със славянски традиции — градищен тип, но сред тях има и подобни на т. нар. „салтовски".

Тъй като в самия обред на некрополите с трупоизгаряне от периода VIII—X в. не се отбелязват съществени отличия от тези от VI—VIII в., археолозите определят тези некрополи като оставени от население по произход славянско. Обстоятелството, че някои от погребалните съоръжения са гробчета-камери, които се срещат само в Черноморието и отчасти в Добруджа, вероятно е свързано и с други традиции.

Втората група некрополи — с трупоизгаряне и трупополагане по езически начин — са разпространени само в Североизточна България (Шуменски, Толбухински и Варненски окръг) (табл. 3). За разлика от некрополите с единствен обред трупоизгаряне, т. е. славянските, за тези двуобредни некрополи са характерни безурновите гробове (обр. 6). Прахът на покойника най-често е изсипан в правоъгълни плитки ямички или в по-големи ями, ориентирани север—юг, също така в гробчета, изградени от римски

Таблица 2

Некрополи с трупоизгаряне (VI—X в.) (проучени)

Наименование	Окръг	Брой на гробовете	Урни	Ями	Гробнички от камъни	Гробнички от римски тухли	Датировка
с. Попина, м. Джеджови лозя	Силистренски	97	6	1			VI—VII—IX—X в.
с. Гарван, м. Стареца	„	108	35	4	5	3	VI—VII—IX—X в.
с. Разделна	Варненски	252					IX—X—VIII—X в.
с. Блъсково	„	75	54	21			IX—X в.
Дългопол №	„	3	2	1			VIII—X в.
Дългопол №	„	7	7				VIII—X в.
Търговище	Търговищки	14					VIII—X в.
с. Бабово	Русенски	58	58				VIII—X в.
с. Юпер	Разградски	59	57	2			VIII—X в.
с. Камен връх	Кърджалийски	1	1				IX в.

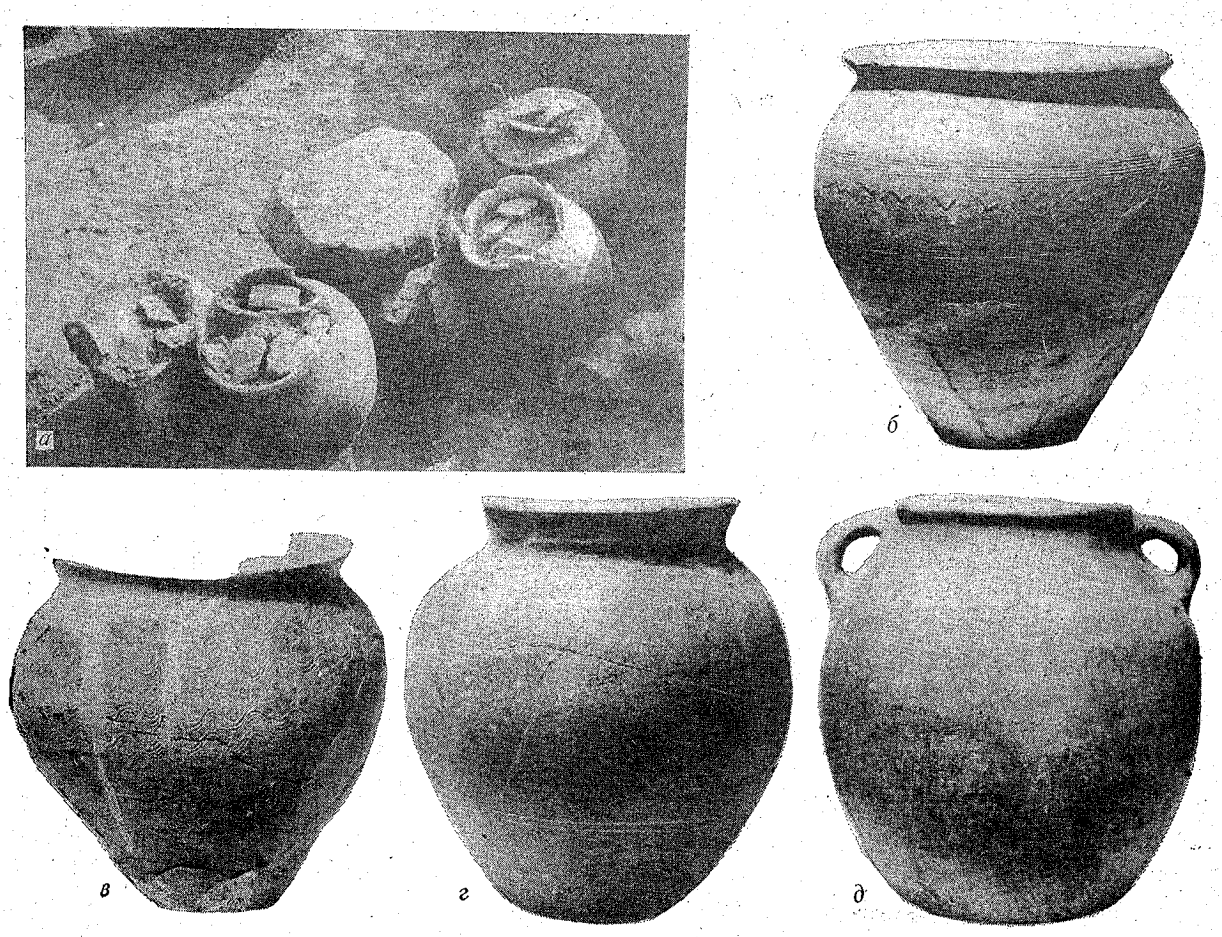

5

● *Обр. 5. Некрополи с трупоизгаряне от VIII—IX в. — урни: а—в) с. Бабово, Русенски окръг; г—д) с. Гарван, Силистренски окръг. Fig. 5. Nécropoles à incinération du VIIIe—IXe s. — urnes: а—в) vill. Babovo, dép. Ruse; г—д) vill. Garvan, dép. Silistra*

тухли, плочести камъни, натрупани речни камъни или остъклени късове земя. По-рядко е слаган и в урни.

Най-характерно за погребенията чрез трупоизгаряне в тези некрополи е слагането на негорели животински кости — жертвена храна. Също така до праха на погребания са слагани керамични съдове—инвентар, който се състои главно от кани, от амфоровидни стомни, т. нар. „прабългарски тип", паници, чаши и гърнета обикновено с малки размери. Броят на съдовете в един гроб е от един до три. Сред обгорелите човешки кости са поставяни и битови предмети, между които на първо място ножчета, върхове от стрели, чакмаци-огнива, по-рядко накити.

Погребаните чрез трупополагане в тези двуобредни некрополи в повечето случаи са положени на гръб с ръце опънати до тялото и обикновено ориентирани север—юг, рядко запад—изток и изток—запад. Има и хокери и псевдохокери. Наблюдава се голямо разнообразие в погребалните съоръжения: ями с правоъгълна форма [19a] със заоблени краища, с кръгла или елипсовидна форма. При някои от гробовете с правоъгълни ями са направени и ниши, най-често в долната част на гроба, като започват над колената. Други се разширяват до петите, трети са отстрани по дългата страна на гроба, с два варианта: от главата до таза и от таза до петите; четвърти са отстрани по цялата дълга страна на гроба. Обикновено в нишите са слагани животни — цели или части от тях, които са служели като жертвена храна. Понякога животните са поставяни и върху покойника (с. Кюлевча), части от животни отстрани до главата му или в гърне. Има и гробове с под-

бой (ниша), чийто отвор е затиснат с камъни — в него е погребан покойникът. Открити са и кенотафи. Някои от гробовете са имали дървен покрив, над други от тях е издигнат землен насип, а трети са покрити с камъни-плочи и късове обгорела земя (с. Бдинци). Наред с покойника са били погребвани един или два коня. В гробовете обикновено е слаган инвентар — керамични съдове (един-два в гроб), най-често кани, гърнета от т. нар. салтовски тип, амфоровидни стомни от т. нар „прабългарски" тип и паници. Поставяни са и вещи, лично притежавани приживе от покойника: ножчета, костени игленици, бронзови копчета, костени рогчета, върхове за стрели, кремъчета-огнива, катарами, сабя „хазарски тип" и др. Рядко са слагани и накити: обеци, маниста и пр.

Добре известни в археологическата литература паралели от територията на СССР на езически некрополи с трупополагане с подобни погребални съоръжения и инвентар дават основание на българските археолози да определят, че така посочените некрополи са оставени от тюркобългарите,[20] и да уточнят, че те се явяват носители на култура, която има общ произход с т. нар. „салтовска култура" и е най-близка до нейния алански вариант.

Таблица 3

Двуобредни езически некрополи (VIII—IX в.)

Наименование	Окръг	Общ брой на гробовете	Трупоизгаряне	Трупополагане
с. Бдинци	Толбухински	234	122	112
Толбухин	„		неопр. (няколко)	
с. Кюлевча	Шуменски	94	16	103
Нови пазар	„	42	2	40
Плиска, могила XXXIII	„		неопр.	1
Плиска — Голямата базилика	„	1		
Шумен, кв. Дивдядово	„	1		1
с. Злокучене	„	2		2
Малара — могила гроб	„	1		1
с. Църквица	„	1		1
Варна — 1	Варненски	55	40	15
Варна — 2	„		12	
Девня — 1	„	92	35	57
Девня — 3	„	121	53	59
с. Кипра	„	2		2

По-сложен за разрешение е въпросът относно етническото определение на погребаните чрез изгаряне в тези двуобредни некрополи. Едни от археолозите, като вземат под внимание топографското разположение на гробовете в тези некрополи, т. е. тяхното смесване, обстоятелството, че в един гроб може да има погребение и с трупополагане, и с трупоизгаряне, както и еднаквостта в погребалния инвентар и слагането на негорели животински кости — жертвена храна — и в двата вида погребения, смятат, че тези двуобредни

● *Обр. 6. Двуобредни езически некрополи от VIII—IX в. — гробове и керамика: а) гроб с трупоизгаряне в яма, с. Бдинци, Толбухински окръг; б) гроб-камера от римски тухли, с. Бдинци; в, г) гробове с трупополагане, с. Кюлевча, Шуменски окръг, и с. Бдинци; д) кана, с. Кюлевча; е) гърне, с. Бдинци; ж) гърне, с. Кюлевча; з) паница, с. Кюлевча. Fig. 6. Nécropoles païennes à deux rites du VIIIe—IXe s. — tombes et céramique: a) tombe à incinération à une fosse, vill. Bdinci, dép. Tolbuhin; б) tombe—chambre en briques romaines, vill. Bdinci; в, г) tombes à inhumation, vill. Kjulevča, dép. Šumen et vill. Bdinci; д) cruche, vill. Kjulevča; е) pot, vill. Bdinci; ж) pot, vill. Kjulevča; з) assiette, vill. Kjulevča*

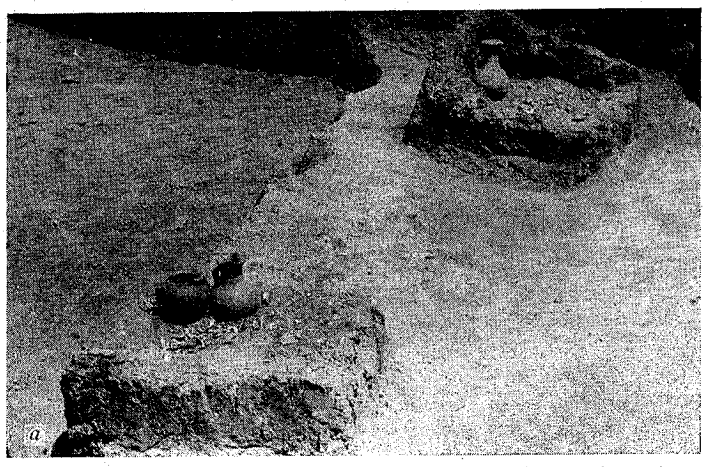

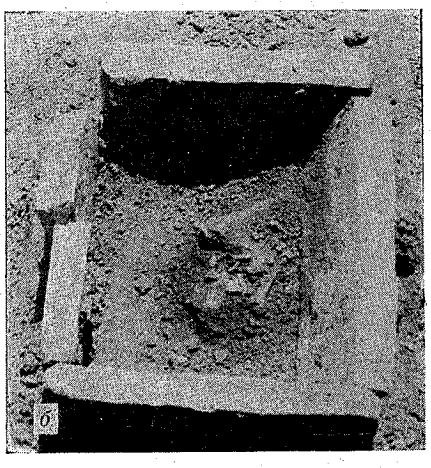

6 в-з

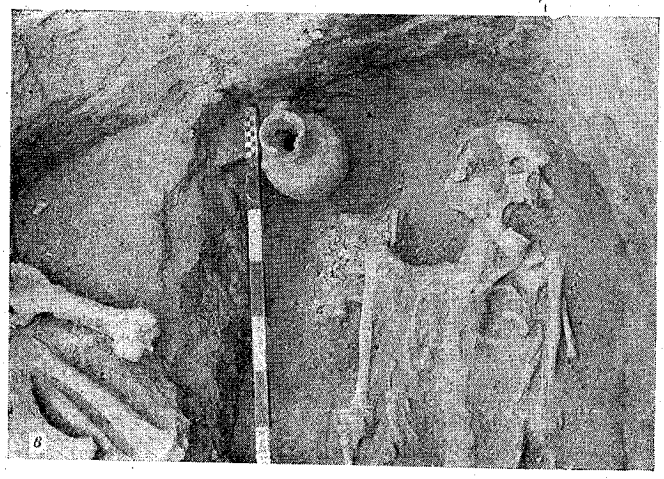

в

д

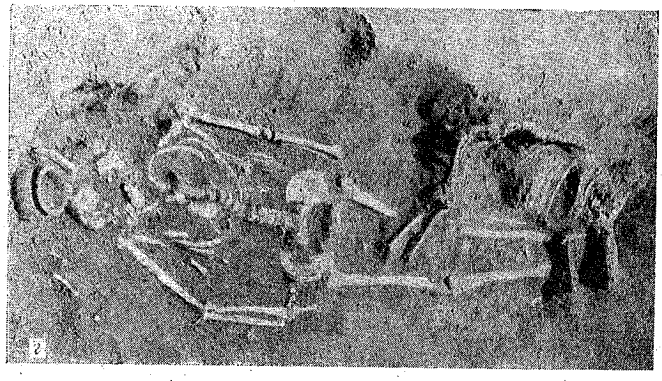

г

е

ж

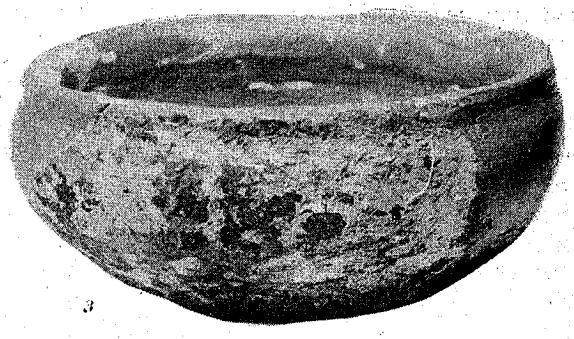

з

б в-з

Таблица 4

Двуобредни некрополи с трупоизгаряне и християнски гробове (IX—X в.) (проучени)

Местонахождение	Окръг	Общ брой на гробовете	Трупоизгаряне	Трупополагане
с. Букьовци (дн. Мизия)	Врачански			
м. Ореховски дол		21	5	16
с. Галиче, м. Босовите камъни	„	80	9	71
с. Михайлово	„	7	1	7
с. Долни Луковит — 1	Плевенски	88	49	39
с. Долни Луковит — 2	„		3	
с. Долни Луковит — 3	„	8	7	1
Преслав — 1, Новите гробища		16	5	11
Преслав — 2, ул. Виница № 15		15	7	8

некрополи са на население етнически еднородно, на тюркобългари.[21] От историческите извори е известно, че не само славяните в своя езически период, но и други племена и народи — тюрки, готи, римляни — са изгаряли своите мъртви. Това е основание едни археолози да твърдят, че в гробовете с трупоизгаряне в тези некрополи на Северна България са погребани тюркобългари. Други археолози,[22] като считат, че обредът трупоизгаряне е етнически белег само за славяните, са на мнение, че некрополите са оставени от тях и че в случая е отразено съжителството на двата етнически компонента — славяни и тюркобългари.

През последните четири-пет години за първи път бяха открити в Северна България двуобредни некрополи — с трупоизгаряне и християнски гробове (трета група) (табл. 4).

Особено важно е, че археолозите установиха, че няма съществено отличие в обреда, в погребалното съоръжение (урни-гърнета, гробчета, затрупани с камъни) и в инвентара при погребенията с трупоизгаряне. Това дава основание да се припишат на славяните. Погребаните по християнски начин в тези некрополи са обикновено положени направо в правоъгълни ями или в дървени ковчези. Инвентарът се състои от керамични съдове и други предмети, които са били лично притежание приживе на покойника (обр. 7). Накитите (обеци, маниста, пръстени, торкви и др.) не само са еднакви с тези, които са поставяни в гробове с трупоизгаряне, но имат пълна прилика и с тези, които досега в археологическата литература се приписват

Таблица 5

Християнски некрополи и отделни гробове (известни и проучени)

Местонахождение	Окръг	Брой на гробовете
с. Абланица	Благоевг	94
с. Абланица	„	2
с. Слащен	„	неопределен
с. Яне Сандански	„	2
с. Мишевско	Кърджал.	36
с. Нановица	„	51
с. Веселчани	„	23
с. Златоград — Мадан	„	
с. Долно Сахране	„	21
с. Мезек — Свиленград	Ямболски	неопределен
с. Кирилово	„	6
Вълчедръм	Михайловградски	40
с. Якимово, м. Железен мост	„	неопределен
с. Любеново	Хасковски	47
с. Овчарово	„	1
Хисар	Пловдивски	неопределен
с. Мирково	Софийски	„
с. Гарван	Силистренски	11
с. Попина	„	19
Каварна — 1	Толбухински	13
Каварна — 2	„	неопределен
с. Българево	„	10
с. Хитово	„	46
с. Градешница	Врачански	44
с. Софрониево	„	351
с. Алтимир	Врачански	неопределен
с. Гложене	„	1
Варна—2—кв. Трошево	Варненски	1
с. Девня — 3	„	над 730
Преслав, м. Кариерата	Шуменски	109
с. Виница, Преслав, чашата на язовира	„	3
Преслав, църквата и манастира в м. Под Вълкашина	„	114
Преслав — около Кръглата църква	„	
Преслав, м. Гебеклисе	„	54
Преслав, гроб Мостич	„	8
Плиска — около придворната църква	„	1
Плиска — около Дворцовата църква	„	13
Плиска — около Южната крепостна стена	„	112
Плиска — около Голямата базилика	„	19
		31

на славяните от периода VIII—X в. Тъй като за славяните от територията на съседни страни са характерни двуобредни некрополи с изгаряне и по християнски начин, становището на българските археолози относно

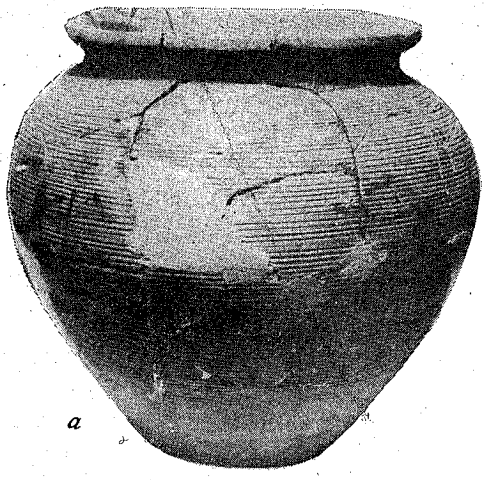

а

в

д

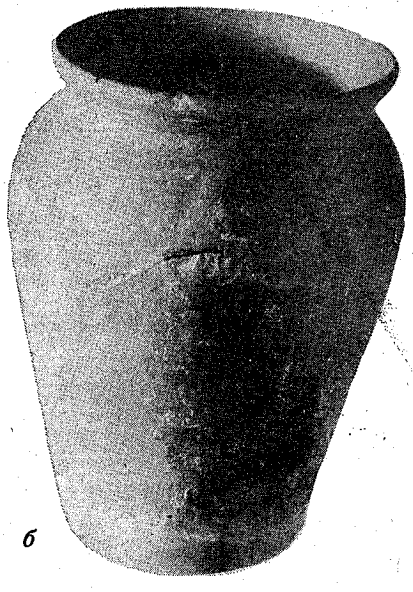

б

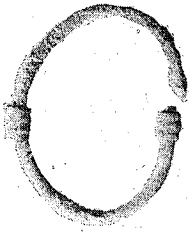

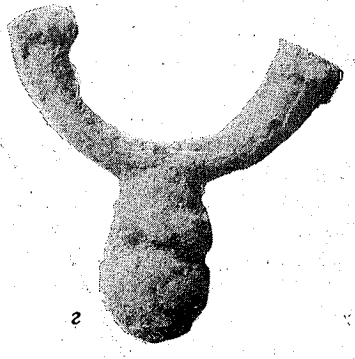

г

7

● *Обр. 7. Двуобредни некрополи с трупоизгаряне и християнски гробове от IX—X в. —гробове и инвентар: а) урна, с. Долни Луковит, Плевенски окръг; б) гърне, Преслав, Новите гробища; в) християнски гроб, с. Долни Луковит; г) обеци, Преслав; д) амфоровидна стомна, с. Долни Луковит. Fig. 7. Nécropoles à deux rites à incinération et tombes chrétiennes du IXe—Xe s. — tombes et inventaire: a) urne, vill. Dolni Lukovit, dép. Pleven; б) pot, Preslav, Novite grobišta; в) tombe chrétienne, vill. Dolni Lukovit; г) boucles d'oreilles, Preslav; д) cruche en forme d'amphore, vill. Dolni Lukovit*

славянската принадлежност на тези двуобредни некрополи има една действително сигурна опора.

Особено нарасна броят на проучените и известните християнски некрополи (четвърта група) (табл. 5).

При това в някои от тези некрополи са открити голям брой гробове[23] (до над 700). Независимо че според каноните на християнската религия би трябвало да се очаква единство в обреда на погребване, установяват се твърде много реминисценции от езическия период, повечето от които са характерни за славяните. Има и реминисценции от културата на тюркобългарите, както и такива от местен произход.

Християнските некрополи имат много общи черти с двуобредните некрополи, в които наред с християнския обред е засвидетелствувано и трупоизгарянето, но заедно с това налице са и известни различия. Те се констатират преди всичко във вида на гробното съоръжение: освен гробните правоъгълни ями, някои от които са със заоблени краища, се срещат и такива, които са заградени от едната или двете дълги страни с ломена камъни или пък камъните са забити откъм късите страни. Наблюдава се и покриване с един или няколко камъка, които образуват двускатен покрив. Такъв вид гробни съоръжения са открити във всички краища на България.

Голям брой от гробните съоръжения в Южна България (Пиринска и Родопска област) и отчасти в Североизточна България са с трапецовидна форма, изградени и покрити с камъни, някои взети от антични обекти. Някои от гробниците са иззидани.[24] В тях обикновено са погребани лица с по-висок сан. Отгоре са покрити с плоча или плочи, на които има надпис или отделни букви и знаци.[25]

Съществувала е и практиката да се строят и църкви-гробници.[26] Някои от християнските некрополи в Северозападна и Североизточна България, въпреки че по своя инвентар (керамични съдове, накити — обеци, маниста, пръстени, торкви и др.) са подобни на християнските гробове от двуобредните некрополи, показват усъвършенствуване и по-голямо разнообразие на инвентара, главно на накитите (обр. 8). В други от некрополите от тази група (християнски) в Южна България се откриват гърнета със славянски традиции, но има и такива, чийто произход не е свързан с тях. Що се отнася до накитите, намирани в гробове в Южна България, едни от тях са подобни на тези, откривани в християнските погребения в двуобредните некрополи (т. е. оставените от славяните), но има и накити, които отразяват несъмнено и други традиции. Въпреки че в повечето от християнските некрополи (IX—XI в.) погребаното население има славянска принадлежност, в някои от некрополите, чиито ареал е Североизточна България,[27] покойникът е погребан с кон или трупът е положен в свито положение и до главата му има гърне с прабългарски традиции. Открити са и кенотафи и ред езически елементи в погребалния инвентар. Всичко това даде основание на археолозите да определят някои от християнските некрополи в Североизточна България като оставени от население, в културата на което все още са живи прабългарските традиции.[28]

Въз основа на археологическите проучвания българските археолози смятат, че имат достатъчно основание да покажат мястото и ролята на двата компонента — славяни и тюркобългари — при образуване на българската народност. Археологическите данни свидетелствуват за значителната и първенствуваща роля на славяните във формирането на българската култура и народност, които са заемали по-голяма част от областта на юг от Дунав.

При това славяните през VI—VII в. са заселвали днешните български земи до трайното преселване на тюркобългарите. Наред със славяните в Североизточна България и Северна Добруджа тюркобългарите също са взели немалко участие в началото на изграждането на културата на Българската държава. В този район археологическите паметници дават основание да се говори за контакт на славяните и прабългарите, т. е. взаимодействие в техните култури, за което свидетелствува употребата на т. нар. „салтовска" керамика в некрополи с трупоизгаряне от VIII—X в., оставени от славяните, а също в двуобредните езически некрополи от VIII—IX в., където наред с преобладаващия брой керамични съдове от т. нар. „салтовски тип", т. е. на тюркобългарите, са използувани и гърнета със славянски традиции.

Солидно потвърждение за взаимодействие на материалната култура на славяни и тюркобългари са някои от керамичните съдове, главно гърнета, намирани в поселенията от VIII—X в. в Североизточна България. В тези

● *Обр. 8. Накити от християнски некрополи, IX—XI в. Fig. 8. Parures de nécropoles chrétiennes, IXe—XIe s.*

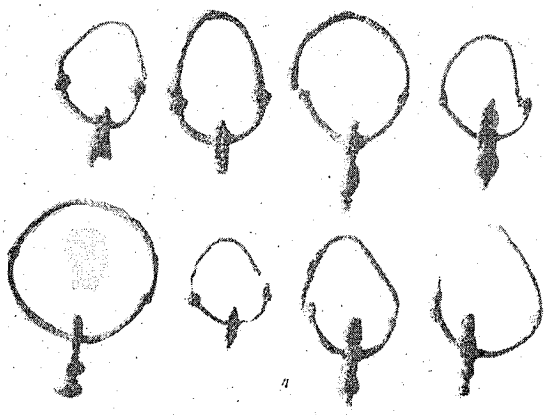

а

г

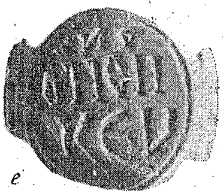

е

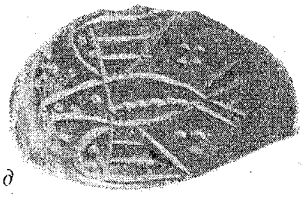

д

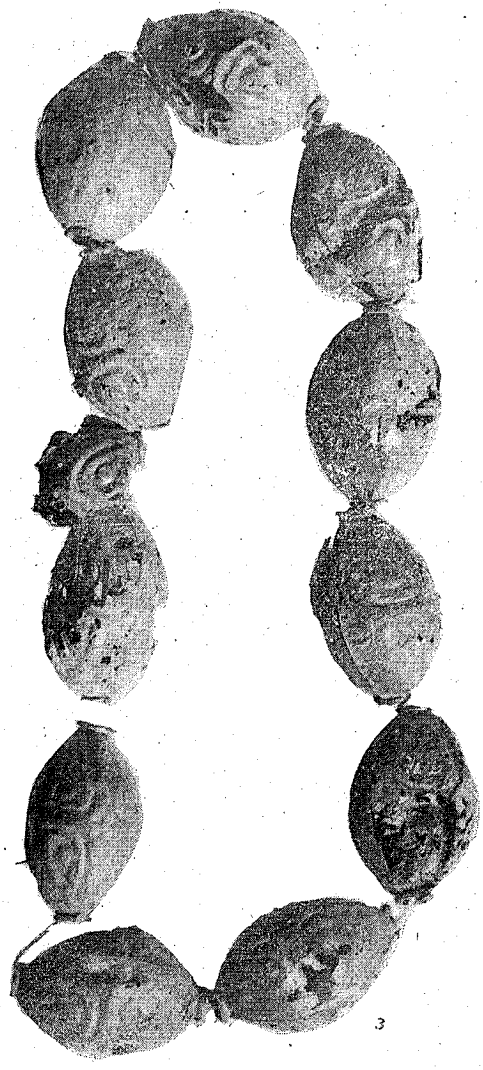

з

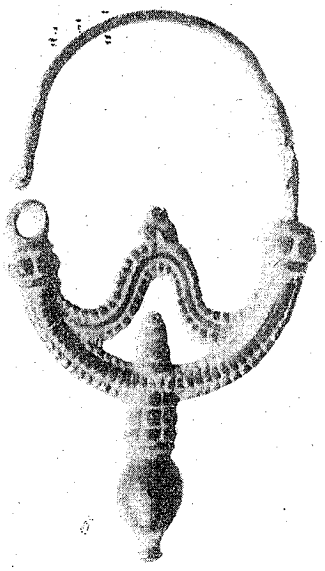

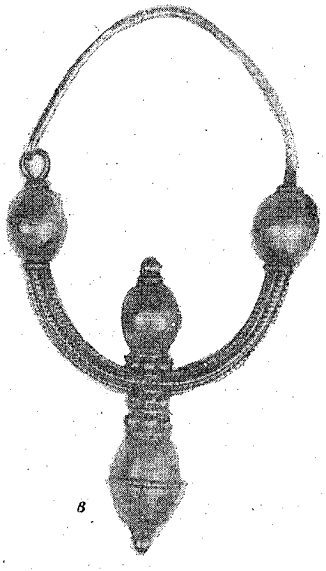

в

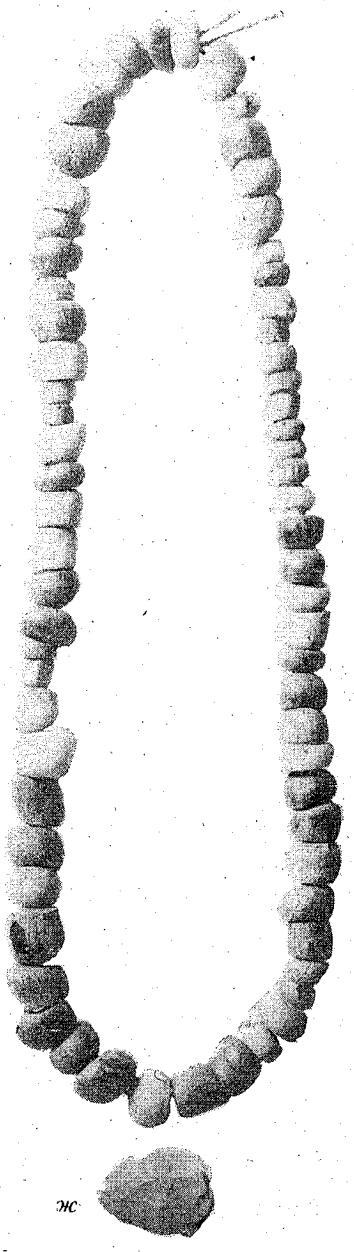

ж

гърнета е трудно, даже невъзможно да се отделят характерните признаци само на славянските грънчарски традиции или пък тези на тюркобългарските. Процесът на проникване на материалната култура на славяни и тюркобългари в този район на юг от Дунав се потвърждава и от факта, че тюркобългарите са заимствували от славяните полуземлянката, която става техен основен тип жилище през периода VIII—X в.

Въз основа на големия брой некрополи и поселения от днешните земи на България от периода IX—XI в. от по-късен период на вече формиралата се българска култура се установява, че елементите от прабългарите са съвсем малко. От това следва, че славяните именно определят етническия облик на българската народност. Също се изяснява, че някои черти в културата на средновековното българско население могат да се отнесат до известна степен за сметка на историко-културната среда, в която са попаднали при трайното им заселване славяни и тюркобългари на територията на Балканския полуостров.

През тридесетте години археолозите-медиевисти безспорно зарегистрираха големи успехи при разработване на големия проблем етногенезис на българския народ и в частност относно славянската и тюркобългарската материална култура, но в разработването на други проблеми в бъдеще изискванията са все още много.

Безспорно има известни данни от писмените извори и епиграфските паметници, а също и топонимически и хидронимически названия, които насочват към изясняване демографската картина на Балканския полуостров при идването на славяните.

Не може да не се отбележи, че до настоящо време не е достатъчно проучен периодът IV—VI в.,[29] почти не са открити и проучени археологически паметници (поселения и некрополи). Археологическата картина, която се представя от изследваните досега немалък брой селища от края на VI в., не дава възможност да се разкрие „асимилационният" процес, който се извършвал със селското тракийско население.

Следователно българските археолози не са изяснили още и в най-малка степен въпроса, какво е станало със завареното население в българските земи и какво е тяхното участие при образуване на средновековната култура и българската народност.

Въпросът за изчезване или асимилиране на прабългарите също все още не е достатъчно изяснен по археологически път. Недостатъчни са и проучванията и по локализиране на славянските племена, заселили се на юг от Дунава. Не са изяснени племенните различия и сред тюркобългарите.

Не е решен и въпросът за взаимодействието, което се е създало въз основа на контакти на средновековната българска култура в VI—X в. с тази на Византия, независимо че изследванията на българските историци по този въпрос през последните години са значителни.

Ако и някои от археолозите в своите изследвания да привличат етнографските данни, необходимата връзка между тези две науки не е все още осъзната в цялата ѝ същност. Не може, разбира се, да не се подчертае, че има коренно изменение в отношението на историците към археологията, а именно, че повечето от тях обърнаха лице към данните на археологията[30] при изясняване на въпросите за етногенезиса на материалната култура на средновековното население, както и на въпроса за стопанския му и икономически живот. Не трябва обаче да се отминава едно тяхно увлечение да заимствуват някои положения декларативно, а също да смятат археологията само за спомагателна историческа наука, независимо от това, че тя има свои собствени методи и е самостоятелна историческа дисциплина, чиято дума за определени проблеми има решаващ характер.

В този наш преглед не може да не се изтъкне, че разработката на този голям проблем и ред други въпроси от средновековната материална култура се обуславя и от участието на нарасналия брой археолози през последните години не само в Археологическия институт и музей на БАН в София, но и в Софийския университет и в музеите в страната, както и в Музея за история на София.

Трябва да се подчертае, че не само в първите насоки, но и в многогодишните изследвания по изучаване културата на славяни и тюркобългари, особено по етногенезиса на българския народ, взеха участие и някои от съветските археолози.[31] Богатата средновековна култура в българските земи привлече археолози от ГДР,[32] Полша,[33] които заедно с българските учени разкопават средновековни селища и градища от VIII—X в.

От няколко години в орбитата на археологическите изследвания са включени млади кадри. Това е характерен белег на новия стил и метод на работа в средновековната

българска археологическа наука. Някои от тях, прекрасно използуващи своите лични археологически резултати, подготвят дисертации, и то по слабо разработени досега въпроси. Други, като използуват материали от разкопките на други археолози и от музеите, също са написали или пишат дисертации или друг вид научноизследователски трудове.

Многогодишните изследвания на голям брой поселения и некрополи и отделни находки са отразени в много статии и студии в сп. „Археология“ и „Известия на Археологическия институт“, в годишници на музеите във Варна, Пловдив, Шумен, Хасково, Толбухин, също и в сп. „Музеи и паметници на културата“, „Векове“. Бе издаден и сборник „Славяните и средиземноморският свят“.

С изучаването на отделни археологически паметници (селища, градища и некрополи или пък само на некрополи от един район) се даде възможност да се отпечатат или да се представят за печат отделни трудове — студии и дисертации.[34]

Многобройните некрополи, разкрити до 1965 г. в различни райони на днешните български земи от периода, края на VI—XI в., бяха проучени и намериха място в отделен труд.[35] Под печат е труд, в който изследването на славянските и тюркобългарските некрополи служи като основа за изясняване на важни моменти на етногенетичния процес.[36]

В юбилейната тридесетгодишнина на 9.IX. 1944 г. археолозите-медиевисти, въоръжени с маркс-ленинската идеология, имат право да говорят, че въведоха в кръга на научната проблематика проблеми, които се поставят не само за първи път, но имат и голяма идейна значимост.

[1] Под названието *тюркобългари* в статията се означават аспаруховите българи, а не прадедите на съвременните българи. Славяните в средновековна България са получили от аспаруховите българи само името българи.

[2] По въпроса за материалната култура на славяните през VI—VIII в. от българските земи по-важна литература: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. С., 1965 (вж. пос. библиография); Памятники Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность. — СА, 1968, кн. 3, с. 148 и сл.; Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско. — Археология, 1965, кн. 2, с. 21; The Slaves south of the Dunabe. — Międzynarodowy kongres archeologii Slowianskiej, III, p. 89 sqq.; Slawen und Protobulgaren auf Grund archäologischer Quellen. — Zeitschrift für archaeologie, 1970, 4, p. 266; Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни. — Археология, XIII, 1971, кн. 1, с. 1. и сл. и цит. лит.; Българският народностен облик през средновековието в светлината на археологически данни (VI—XI в.). — I конгрес на българското историческо дружество, т. I, София. 1973; Славяне и праболгары в связи с вопросом Средиземноморской культуры. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят (VI—XI в.). С., 1973, с. 239 и сл.

[3] Д. Аладжов. Разкопки в село Любеново през 1968 г. — Родопски сборник, III, 1972, с. 131, обр. 27; Материалната култура на Югоизточна България през IX—XI в. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, с. 145, обр. 13, 14.

[4] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища, с. 92, обр. $59_1, _2$, 60—68; Ат. Милчев. Проучвания на ранната славянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, 1964, кн. 3, с. 23; Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967—1969 г. — ГСУ, ФИФ, LXIII, III, 1971, с. 22 и цит. лит.; Ат. Милчев. Формирование староболгарской культуры. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, с 117 и сл.

[5] Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина. С., 1955; Славянски и славянобългарски селища...; Раннославянското и славянобългарското селище в м. Стареца, с. 21 и сл. и цит. лит., обр. 2, 3, 6; Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Разкопки в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г. — Археология, 1969, кн. 3, с. 33 и сл.; Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967—1969 г.; Ж. Въжарова. Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг. — Археология, 1969, кн. 3, с. 49 и сл ; Памятники Болгарии конца VI—XI в. с. 152; Ст. Станчев. Старобългарската култура през VIII—X в. Кратка археологическа характеристика. — Трудове на ВПИ „Кирил и Методи“, I, 3, 1963—1964, с. 21 и сл.; Д. Ил. Димитров. Раннобългарското селище при с. Брестак, Варненско. — ИНМВ, V (XX), 1969, с. 116, обр. 2,2а, с. 118, обр. 3, 3а, с. 121, обр. 6, 6а; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 139 и сл.; Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 5 и сл.; Ат. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 30 и сл.; В. Димова. Ранносредновековно селище над руините на кастела Ятрус. — Векове, 1974 (под печат); Ат. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град. с. 30—48; В. Антонова. Средновековното селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. — ИНМШ, IV, 1967, с. 3—33; Д. Митова-Джонова. Средновековното селище над античния кастел Ятрус. — Археология, 1970, кн. 3, с. 10 и сл.

[6] Ст. Станчев. Старобългарската култура, с. 23 и сл.; Д. Ил. Димитров. Раннобългарското селище. с. 114; Д. Аладжов. Хисаря, Хасково, 1961, с. 9 и сл.; Д. Стоянова-Серафимова. Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско. — Археология. V, 1963, кн. 4, с. 22 и сл.

[7] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (тюркобългари), с. 17, обр. 13; Памятники Болгарии, с. 158. обр. 8 а, б; Ст. Станчев. Старобългарската култура, обр. 42_1; Ст. Михайлов. Разкопки на градището при с. Стърмен. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 5 и сл.; В. Антонова. Цит. съч., с. 7, обр. 4; Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в м. Калето край с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г., с. 31, обр. 6.

[8] Ст. Михайлов. — ИАИ, XX, 1955, с. 154—155, обр. 97; В. Димова. Цит. съч.

[9] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища. с. 12; Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол. с. 49; Д. Джонова. Средновековното селище, с. 12, обр. 3₅, 7; Ат. Милчев и Ст. Ангелова. Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1968 г., с. 33 и сл.; В. Димова. Цит. съч.

[10] Ж. Въжарова. Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол. с. 52, обр. 4; Ат. Милчев. Първи румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долнодунавския басейн и за балкано-дунавската култура в раннофеодалния период. — Археология, 1963, кн. 1, с. 69.

[11] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища, с. 88, обр. 56. Грънчарски пещи са открити в средновековния пласт (VIII—X в.) в м. Стареца, с. Гарван (необнародвани) и в м. Печена могила, с. Вълчедръм (необнародвани).

[12] Разкопки под ръководството на Л. Бобчева. Непубликувани.

[13] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища. с. 19 и сл.; Славяне и праболгары, с. 257, обр. 19, 21; Раннославянското и славянобългарското селище в м. Стареца. с. 21 и сл.; Славяни и прабългари (тюркобългари), с. 14 и сл., обр. 14, 15, 10 и пит. лит.; Ат. Милчев. Формирование староболгарской культуры, с. 125, обр. 10—13; Д. Аладжов. Археологически данни за ранно средновековие в Източнородопската област. — Родопски сборник, II, 1969, с. 245, обр. 2, 3. Открити са в три жилища в м. Асърлъка, с. Злати връх, Пловдивско, разкопки на П. Детев (необнародвани).

[14] V. Dimova. Mittelalterliche Keramik. — Klio, 47, 1966, p. 271; М. Станчева, Л. Дончева-Петкова. Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген. — Археология, 1972, кн. 1, с. 22; Л. Дончева-Петкова. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. — Археология, 1971, кн. 4, с. 32—37.

[15] А. Запрянов. Средновековни паметници на културата от Хисар. — Археология, 1967, кн. I, с. 41; Z. Wazarowa. Zum Problem der Glasproduktion in mittelalterlichen Bulgarien (8—10 Jh.) (под печат в материали на Балканоложкия институт — Белград).

[16] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища, с. 108—110, 143—155; Славяни и прабългари (тюркобългари), с. 2 и сл., обр. 2, 3; Славяне и праболгары, с. 241, обр. 3, 4; Славяни и тюркобългари (под печат); Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некрополи при с. Блъсково, Варненски окръг. — ИНМВ, III (VIII), 1967, с. 127—145; Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят (V—XI в.). С., 1973, с. 75 и сл., обр. I—4.

[17] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958; Ж. Въжарова. Славяне и праболгары. с. 248. Двуобредните некрополи край с. Кюлевча, Шуменски окръг, и край с. Бдинци, Толбухински окръг, се проучват от автора.

[18] Всички некрополи от тази група се обнародват в: Ж. Въжарова. Славяни и тюркобългари (под печат); Славяне и праболгары, с. 250, сбр. 13; Т. Тотев. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИНМШ, V, 1972, с. 41—56.

[19] Всички известни досега некрополи в: Ж. Въжарова. Славяни и тюркобългари (под печат); Д. Аладжов. Средновековни погребения в Югоизточна България. — Изв. на българските музеи, I, 1970, с. 133—153; Материалната култура в Югоизточна България, с. 130, 159; Сп. Машов. Средновековен некрополи край с. Градешница, Врачански окръг. — ИАИ, XXXV (под печат).

[19а] След представянето на статията за печат бе открит гроб (№ 80) с форма на неправилен правоъгълник, размери 10,50/0, 80—1960 м. В него са погребани 24 воина. Ориентация на скелетите с-ю и и-з. При 11 от тях бяха намерени оръжия и колани украси. От особено значение е намерената желязна обувка на левия крак на един от скелетите, моделирана по крака, изплетена от кръгли халкички, несъмнено изрязана от ризница. Предстояща публикация.

[20] Ст. Станчев и Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. с. 109; М. И. Артамонов. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — Доклады Географского общества СССР, 15, 1970, с. 9 и сл.; Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища. с. 174; Славяне и праболгары. с. 252.

[21] М. И. Артамонов. Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В сб: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, с. 269. Поддържа се и от Ж. Въжарова. Славяни и тюркобългари (под печат).

[22] Д. Ил Димитров. Раннобългарски некропол № 3 при Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 45—58; Новооткрит раннобългарски некропол при Девня.— ИНМВ, XVII (XXII), 1971, с. 57—74; Древноболгарские некрополи. с. 80—91; Ст. Ваклинов и Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. с. 80.

[23] В некропола край с. Градешница са открити 365 гроба. Сп. Машов. Цит. съч. Некропол в кв. Трашево, Варна, Ал. Кузев и Ив. Иванов в него са разкопали през 1972 г. над 700 гроба с християнски начин на погребване. Има и погребения с трупоизгаряне, с трупополагане в ниши и кенотафи. (Резултатите не са обнародвани.)

[24] Ж. Въжарова, В. Чачева. — Археология, 1968, кн. 2, с. 27—35.

[25] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1968 г. — ИАИ, XXVI 1963, с. 22 и сл.

[26] В. Иванова. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал. С., 1955, с. 49.

[27] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (тюркобългари). с. 4; Славяне и праболгары. с. 244.

[28] М. И. Артамонов. К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае. В: Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина. с. 7; Д. Ил. Димитров. Старобългарски некропол № 2 при Девня. — ИНМВ, VI, 1970, с. 21—47.

[29] В. Велков. — ИБИД, XXIX, 1974.

[30] Д. Ангелов Образуване на българската народност. С., 1971; Ив. А. Божилов. — Studia balkanika, 1970, с. 73; Надписът на Жупан Димитър 1943 г. Теории и факти. — Известия на СИМ и БИД — град Толбухин, I, 1973, с 37—58; Стр. Н. Лишев. Българският средновековен. град. С., 1970.

[31] М. И. Артамонов. Средневековые поселения на Нижнеи Дону. — Известия ГАИМК, 131, I, 1935, с. 98; Khazar-Festungen Sarkel „Viking" XIX, Oslo, 1955, 99 с.; Болгар кие культуры Северного и Западного Причерноморья, с. 3—37; История Хазар. Л., 1962; М. И. Артамонов, Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в.— Археслогия, 1964, кн. 2. с. 63—66; Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят (VI—XI в.), с. 267₂₇.

[32] Археолози от ГДР заедно с български археолози от 1961 г. проучват средновековното селище Кривина (Ятрус), Русенски окръг. Едни от резултатите на този сбект са обнародвани: T. Ivanov. — Klio, 1958, p. 55; Д. Митова Джонова. Средновековното селище. с. 10. Подготвени са за печат резултатите от 1966—1972 г.; V. Dimova. — Klio, 1958, p. 257.

[33] Работи се от 1961 г. Резултатите от градището при Стърмен са обнародвани в няколко статии: A. Du-

maczewski, Z. Hilczerowna, T. Wiślanski. Materialy z badań archeologicnich w Bulgarii w 1961. Slavia Antiqua, XII, 1964, p. 235 sq.; Mr. Dymaczewska, Al. Dymaczewski. — Slavia Antiqua, 1964, I, p. 235: Z. Hilczerowna. Wyniki badań wjkopaliskowych na grodzisku w Sturmen, okreg Ruse (Bulgaria) w latah 1961. — Slavia Antiqua, XIII, p. 277: B. Danielczyk. Wyrody z Miedzi i jej stopow w weresnéredniouiecznego grodizîsca w Styrmen (Bulgaria). — Slavia Antiqua. p. 253—267; Г. Джингов. Городище эпохи раннего средневековья у с. Стырмен в Болгарии. — СА, 1966, 2, с. 277—283. От 1969 г. се проучват късноантичната крепост и средновековното селище от IX—X в. край с. Одърц .

[34] Д. Ил. Димитров. Дисертация. Некрополите от Варненски окръг (VIII—X в.).

[35] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965.

[36] Ж. Въжарова. Славяни и тюркобългари (под печат).

Sites et nécropoles (fin du VIe—XI s.)

Ž. VĂŽAROVA

(Résumé)

Le domaine des études archéologiques slaves a vu le jour pendant les années de pouvoir populaire. L'étude de la civilisation des Slaves et des Türks-Bulgares contribue à résoudre le problème posé par l'éthnogenèse du peuple bulgare qui est l'un des problèmes majeurs de la science historique bulgare.

Les abondantes trouvailles archéologiques mettent en évidence la civilisation des Slaves à l'époque de leur établissement définitif au sud du Danube à la fin du VIe s. On a mis au jour des sites, des habitations (avec leur aménagement et les installations de chauffage), on a découvert un important inventaire, ainsi que des nécropoles. L'examen de ces éléments fondamentaux de la civilisation (sites, habitations — demi-huttes, vases en céramique (Fig. 1), exécutés à la main ou bien au tour primitif, incinérations et déposition des cendres dans des urnes (Fig. 2), montrent que cette culture était semblable à celle des Slaves d'autres pays à la même époque.

L'étude de la civilisation slave du VIII—Xe s. va de pair avec celle de la culture türk-bulgare attestée surtout en Bulgarie du nord-est. Les fouilles qui portent sur cette période ont établi qu'à cette époque, en même temps que des sites et des places fortes la cité avait commencé à se dessiner. Outre les demi-huttes on a découvert des yourtes dans l'aire de la Bulgarie du nord-est. On a constaté aussi certaines particularités dans le système de chauffage (Fig. 3). La céramique a, elle aussi, évolué. Les vases sont exécutés au tour du potier (Fig. 4). Les récipients appartiennent à trois espèces différentes: la première porte les traits du vase paléo-slave, la seconde affecte une forme ovoïde ou sphérique (semblable au type Saltovo, türk-bulgares); la troisième est une espèce hybride où l'on trouve des éléments du vase slave avec ceux du récipient türk-bulgare. On utilisait aussi de nouvelles formes de vases en céramique: cruches, cruches en forme d'amphores, chaudrons à anses intérieures, etc. Les nécropoles du VIIIe au Xe s. selon le rite appartiennent à plusieurs groupes. Le premier comprend les nécropoles à incinération (Fig. 5). Elles ont fait l'objet d'études dans toutes les régions de la Bulgarie actuelle. L'équipement funéraire consiste en urnes, et plus rarement en une petite fosse ronde. Dans une certaine région de la Bulgarie du nord-est les sépultures ne se trouvent pas seulement dans des urnes, mais aussi dans des chambres mortuaires bâties en briques romaines ou en blocs de pierre, ou bien encore dans des urnes en forme de seaux. Selon l'auteur ces nécropoles doivent être mises en relation avec les Slaves.

Le second groupe comprend les nécropoles païennes à deux rites: à incinération et à inhumation (Fig. 6). Leur aire de diffusion est uniquement la Bulgarie du sud-est. Les sépultures à inhumation ont un équipement funéraire très varié. On doit relever comme élément caractéristique la présence de sépultures de chevaux en même temps que celle d'hommes, ainsi que des offrandes de nourriture (os non-carbonisés d'animaux). L'inventaire funéraire de céramique contient des cruches, des bols (type Saltovo, dont quelques-uns à éléments allans), des pots, des assiettes, des coupes. La plupart des tombes à incinération n'ont pas d'urnes — les cendres du défunt sont versées directement dans de petites tombes recouvertes de pierres amoncelées, dans des chambres mortuaires bâties en briques romaines ou en pierres plates. L'inventaire de poterie est semblable à celui des sépultures à inhumation (décrit ci-dessus). Les offrandes de nourriture y constituent aussi l'élément caractéristique. Les tombes à inhumation appartiennent aux Türks-Bulgares. L'auteur place dans ce groupe des nécropoles aussi celles qui comprennent des tombes à incinération et qu'elle considère devoir être rattachées aux Türks-Bulgares, ceci en se basant sur l'équipement funéraire, la céramique, les offrandes de nourriture, la disposition topographique des tombes et certaines sources historiques. Elle ne partage pas l'opinion soutenue suivant laquelle le rite de l'incinération ne serait typique que chez les Slaves. Enfin le troisième groupe comprend les nécropoles à deux rites, notamment: l'incinération et les tombes chrétiennes (Fig. 7). Elles appartiennent à une population d'origine slave.

Les nécropoles chrétiennes du IX—XI s. (Fig. 8) constituent un autre groupe encore. Elles sont les plus nombreuses parmi celles connues à ce jour et ont été étudiées dans toutes les régions de la Bulgarie. Les équipements funéraires sont très divers, l'inventaire est très riche et les diverses réminiscences de la période païenne restent nombreuses. Une grande partie de cette population christianisée à gardé l'empreinte de son origine slave. Seules quelques nécropoles de la Bulgarie du nord-est portent encore le cachet de la provenance türk-bulgare des défunts.

Les données fournies par les études archéologiques des sites et des nécropoles du VI—XIe s. montrent que les Slaves se sont établis à demeure au sud du Danube à la fin du VIe s., et qu'au VIIe s. les Türks-Bulgares occupaient une partie de l'actuelle Bulgarie du nord-est où ils cohabitaient avec les Slaves. On aperçoit dans certains sites et nécropoles du VIII—Xe s. de cette région un mélange de la culture des Slaves avec celle des Türks-Bulgares (que l'on retrouve surtout dans la céramique et les habitations). On a constaté d'autre part une prépondérance des éléments de la culture slave dans la culture matérielle nouvellement éclose dans toutes les contrées des terres bulgares. Pendant la période chrétienne l'élément slave s'est imposé, alors que celui des Türks-Bulgares est à peine perceptible.

A la fin l'article comprend un aperçu des principales publications dans ce domaine de l'archéologie médiévale.

Плиска за тридесет години

СТАНЧО ВАКЛИНОВ

Първата столица на българите Плиска вече повече от 70 години разкрива историята си. В последните три десетилетия тя се очерта в нова и в някои отношения неподозирана светлина.

Още първите разкопки в Плиска в годините след 9.IX.1944 г. разкриха серия от еднакви или почти еднакви християнски базилики[1], куполни и еднокорабни църкви[2] и голямо количество масов битов материал. След 1950 г. на обект № 31 във Външния град се откриха следи от най-ранните известни досега поселища на територията на столицата — жилища-полуземлянки от VIII в.[3] Живот през тази епоха бе установен и по рекичката Асардере[4] и в близост до обект № 13 във Външния град.[5] Проведените дотогава разкопки, най-вече тези около дворците, дадоха възможност да бъдат поставени основни въпроси за Плиска и ранната българска култура. През този етап на проучвания с особена сериозност се очерта проблемът за хронологията на строежите в плисковския укрепен център,[6] а откритите следи от живот от VIII в. поставиха и въпроса за характера на най-ранните поселения на територията на Плиска и етническия състав на заселилото се тук население.

През периода до 1961 г., когато се проведе дискусия по проблемите на двете първи столици — Плиска и Преслав, се направиха особено значителни проучвания във Външния град на Плиска. Откриха се следи от живот от епохата след приемането на християнството в България и преместването на столицата в Преслав. Стана известен южно от югозападния ъгъл на вътрешната крепост кервансарай, северно от Вътрешния град частично се проучи зид, който около могили XXXII и XXXIII затваря значително по размери допълнително пространство към каменната крепост. Обект № 31 се очерта като център за производство на строителна керамика през X в. с продукция, предназначена за пазара.[7]

Части от крепостните стени на Вътрешния град заедно със западната и южната порта[8] се откриха в периода след дискусията от 1961 г. През 1962 г. се разкопа югозападната част на Малкия дворец и се довърши разкриването на Големия басейн. Под нивото на дворната настилка и под основите на Малкия дворец станаха известни основи на по-ранен строеж. Проучи се търговски център-пазарище към югозападния ъгъл на крепостната стена. Голям некропол бе разкрит на терена около Дворцовата църква.[9] В края на този почти десетгодишен етап на проучване работата бе доведена до комплекса на Голямата княжеска базилика във Външния град, където бяха разчистени затрупаните при първоначалните разкопки странични анекси на сградата.[10]

Независимо от поставените задачи в изучаването на Плиска, след 1961 г. проучванията бяха съсредоточени в отделни пунктове, без да се търси конкретната им връзка и значение за изясняване общата проблематика на средновековния български град, на неговото зараждане и формиране. Взаимната връзка на паметниците в Плиска и тези от останалите ранносредновековни български центрове не би могла да се установи без успоредното им системно и целенасочено проучване от един и същ колектив от специалисти, в една и съща светлина и в общото проблемно насочване.

От 1971 г. под тричленно ръководство на АИМ се състави перспективен план за последователно разкриване на най-важните и представителни строежи в средновековните български центрове Плиска, Мадара, Преслав. Работата се насочи в определени групи проблеми, с чието изпълнение се ангажират голям брой специалисти от АИМ и сродните институти на БАН и музейната мрежа в страната. Излезе решение и за изграждането на филиал на Археологическия институт при БАН в Шумен.

Многостранната богата многогодишна дейност има и своите резултати. Какви са днешните ни представи за градоустройствения облик на първата българска столица, погледната в хронологическия аспект на своето създаване и развитие?

Известна е от по-рано системата на укрепяване на столицата — тройна укрепителна

● *Обр. 1. а, б) Плиска. Дворцовият комплекс.*
Fig. 1. а, б) Pliska. Le complexe palatin.

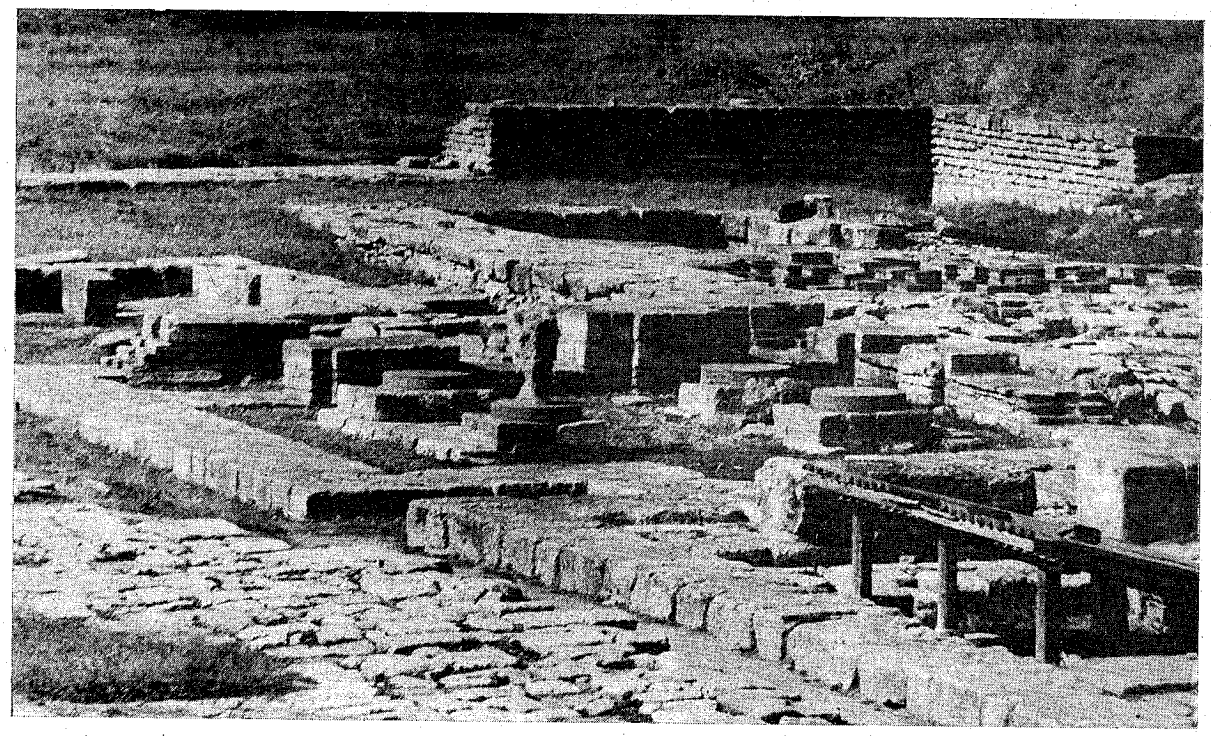

1а

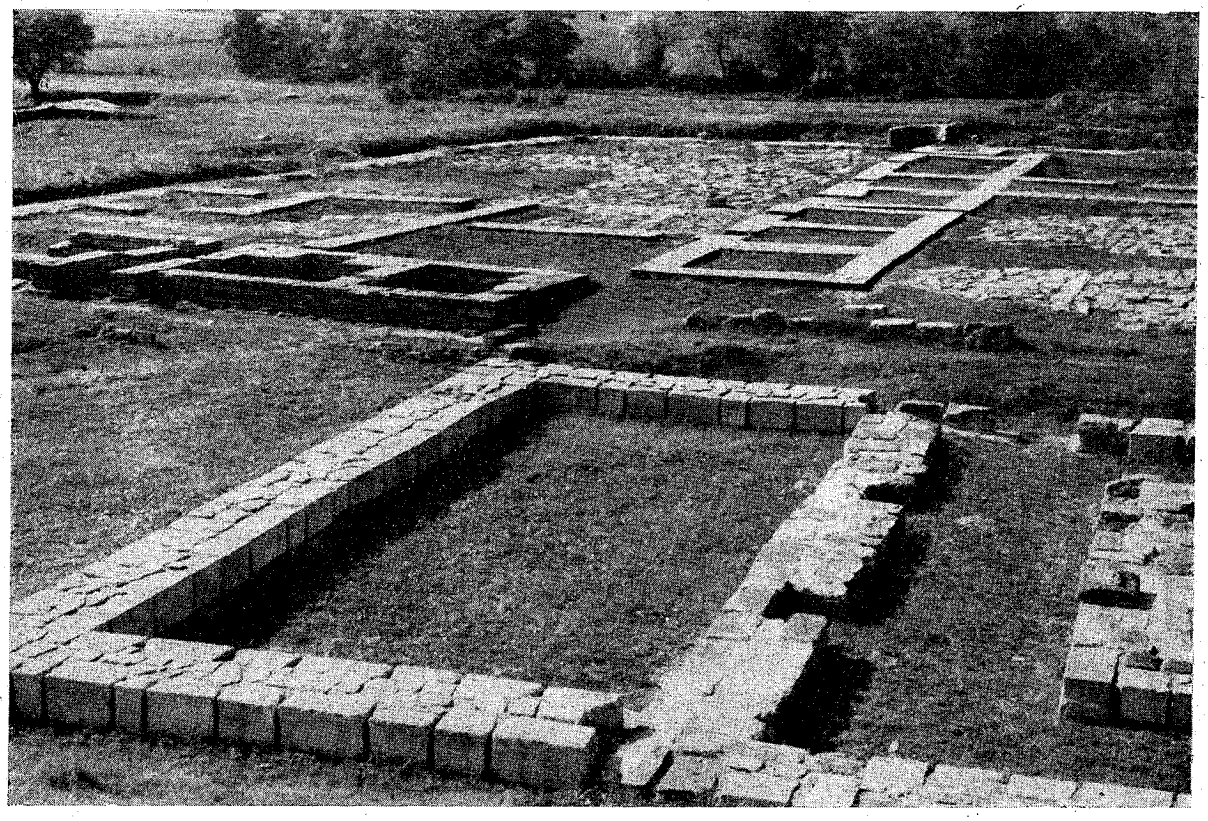

1б

линия от концентрично разположени отвън към центъра землено укрепление, каменна и крепост и тухлена стена, обхващаща жилището на владетеля и прилежащите му сгради. От досега известното може да се заключи, че Външният град на Плиска, по времето, когато тя е столица, е нарядко застроен. В това обширно 23 кв. км пространство са пръснати квартали, някои свързани с определено производство, като този при Асардере,[11] при който има данни за производство, имения — това на обект № 31, църквици от епохата след християнизацията, около които са се развивали граждански, манастирски комплекси или цели квартали. Изолирано се издигат могили — вероятно надгробни съоръжения от ранната българска епоха или сгради като кервансараите за чуждите търговци. По своето предназначение, функции и градоустройствени връзки Голямата базилика с принадлежащия й манастир, макар и на територията на Външния град, фактически принадлежи на Дворцовия център и системата му.

В общи линии тези принципи на застрояване се запазват и през времето след прехвърлянето на столицата в Преслав. Традиционност в мястото на застрояване се забелязва добре на обект № 31, където земляните от VIII в. се наследяват от комплекс сгради и църква, свързана с тях, от център за производство на строителна керамика.

Вътрешният град се разделя в същност на две части. Част от него по характера на сградите и застрояването е свързана с Външния град, както може да се съди по известни тук-там сгради, разположени на значително разстояние една от друга. Изключение тук прави ансамбълът на дворците, който заедно с обслужващите го сгради е изолиран от останалата част. В исторически аспект особено важен е фактът, че оградна стена около Малкия дворец в епохата на първоначалното организиране на столицата липсва. Жилището на владетеля не е изолирано от обитателите на Вътрешния град. Не се знае дали тогава крепостна стена е имал изобщо целият Вътрешен град. Стоял е вероятно само корпусът на т. нар. Крумов дворец — огромната сграда под основите на Тронната палата, малката жилищна сграда под основите на източната част на Малкия дворец и Големият басейн с баните при него. Това е било ядрото, около което се е изградил укрепеният център. Постепенно обаче, вероятно обусловени от задълбочаване на феодалните отношения и някои промени в социалната структура, настъпват промени и в градоустройствено отношение. Тогава се изгражда вероятно каменната крепост, ограждаща Вътрешния град, и солидната стена около Малкия дворец, около който се създава цял комплекс нови сгради — бани, светилища, казармени и стопански обслужващи сгради.[12] Големият басейн намалява обема си. Засега тези преобразувания най-общо могат да се отнесат към епохата на Омуртаг. С тази епоха може да се свърже и издигането на Големия дворец. Около него като обект на проучване в последните години се установиха също ред допълващи досегашната картина факти.[13]

Вероятно първите благоустройствени и водоснабдителни мероприятия датират също от началните десетилетия на организиране на столицата. Дворцовият център е бил снабдяван обилно с вода, доведена през многобройни водопроводи.[14] Запазените комуникационни съоръжения — пътища, постлани с плочи или блокове, като напр. големият път към базиликата, или тротоари и настилки в Дворцовия център, говорят за организирано благоустрояване вероятно преди всичко за нуждите на владетеля.

Нови преобразувания настъпват, изглежда, вследствие на промените в официалната религия на страната — приемането на християнството. Тогава двете светилища в Дворцовия център престават да съществуват. Едното е покрито с плочите на дворната настилка, а другото остава в основите на храм на новия култ — преустрояваната два пъти Дворцова църква. Тогава е построена и обслужващата обитателите на Малкия дворец църква, засипан е окончателно Големият басейн и е построена нова баня край южния вход на Малкия дворец.

Плиска вече не е столица.

Независимо от това там продължава строителството на сгради и във Външния, и във Вътрешния град.

В Плиска постепенно първоначалният укрепен стан и ханski център започва да се организира в градски организъм с административно-политически и социално-икономически функции. Този постепенен преход вероятно се е чувствувал все по-осезаемо особено след средата на IX в., след което време могат да се датират и досега известните данни, гово-

● *Обр. 2. Плиска. Голямата базилика, самолетна снимка. Fig. 2. Pliska. La Grande Basilique, vue aérienne*

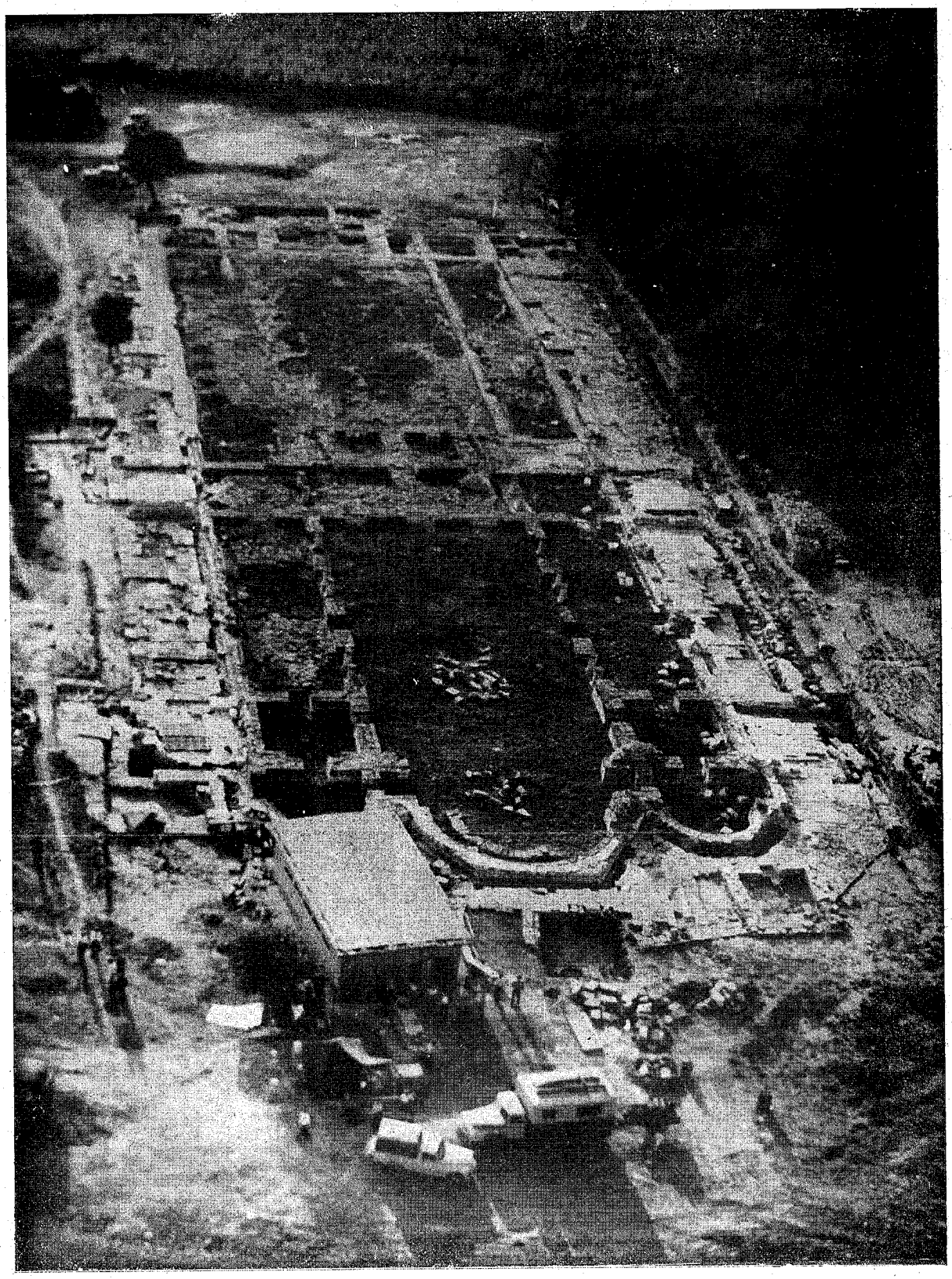

2

рещи за значителен производителен и търговски размах в живота на селището.[15]

Епохата на византийското владичество и Второто българско царство не внасят особени промени в градоустройствено отношение. Изолираните имения — граждански и манастирски — във Външния град продължават да бъдат разделени със значителни свободни площи — обработваема земя или пасища, туктам вероятно са пръснати и отделни квартали — цели селища на производително население. Известно значение все още Плиска има най-вече в началния период на византийското владичество. За това говорят и известните намерени монети и печати. След печенежките набези, изглежда, постепенно настъпва запустение и само отделни пунктове на голямата територия продължават да живеят и след това.

Проучването на укрепленията на столицата от най-нисш тип — земленитe укрепления, ще допринесе за установяване на структурата, времето на издигането им и хронологическите промени, свързани както с тях, така и с живота на целия Външен плисковски град, които защитават.

Конструкцията, планът и общите фортификационни данни на каменната крепостна стена в общи линии бяха известни и преди последните проучвания. Усилията бяха насочени към откриване фронтовете на стените, портите и отделните детайли, които биха могли да уточнят хронологията и строителната ѝ история.[16]

Крепостта на Вътрешния град е издигната вероятно през Омуртагово време.[17] Разкритите две нови порти — на южната и на западната крепостна стена, показват варианти на преди това известните източна и северна порта. Но докато западната е внушително съоръжение, подобно на източната,[18] южната, макар и със същия план, е малка и явно е имала по-ограничена употреба. Свързана е вероятно с търговския център, организиран в непосредствена близост до нея — в югозападния ъгъл на крепостта.[19] Интерес за строителната история и хронология на крепостните стени представляват и разкритите от вътрешната страна на крепостната стена помещения, съоръжения — стълби към стената и др.[20] Вероятно още със самото построяване на крепостната стена е построен и подземен засводен вход в основите ѝ, който в посока може да се свърже с дворците и вероятно е във връзка с тях[21] още повече, че там, изглежда, е функционирала цяла система от подземни проходи. Впоследствие входът бил допълнително зазидан с тухли.

Крепостта продължава да се използува и през византийското владичество, когато с отбранителни цели две от портите са били затворени — северната и южната.

В резултат на проучванията през 30-те изминали години познанията ни за бита и материалната култура на населението на средновековна Плиска са вече значителни. За това, че в Плиска е обитавало население с оседнало стопанство със земеделско-скотовъден характер, говорят намерените при разкопките фрагментирани и цели земеделски инструменти и изображения по каменните блокове на стените.[22] От тях може да се съди и за нивото на развитие на старобългарската агротехника. Откритите кости на домашни животни и сцени на лов в графитите по каменните стени показват ролята на скотовъдството и лова в живота на плисковските обитатели.[23] Интерес в това отношение могат да бъдат и намерените въдици, указващи и на риболова като занятие на плисковските жители.[24]

За производствената дейност в Плиска говорят известните керамични производствени центрове — за строителна керамика на обект № 31[25] и пещите по Асардере[26], където има данни и за железообработка. На пазарището в югозападния ъгъл на крепостта, изглежда, са се продавали стоки, които са били произвеждани на място.[27] Друг търговски център има непосредствено северно от жилищния дворцов комплекс. От намерените вносни битови предмети става ясно, че българската столица се е снабдявала с предмети на лукса преди всичко от далечни и близки страни.[28] За това достатъчно красноречиво говорят и писмените сведения. Не случайно още в началото на VIII в. се пристъпва към сключване на международни договори и регламентиране на търговски отношения от българската централна власт.[29] Луксозни предмети са постъпвали вероятно като дарове до високопоставени лица. За такъв дар бихме могли да смятаме откритият през 1973 г.[30] златен кръст-енколпион, украсен с изработени в техника ниело евангелски сцени. По качество на изработката и художествени достойнства той се отнася към производствата на ателиетата в самата византийска столица Константинопол.

Вече е добре известно, че освен на монументални строежи и представителни сгради Плиска е и град, в който обикновеното насе-

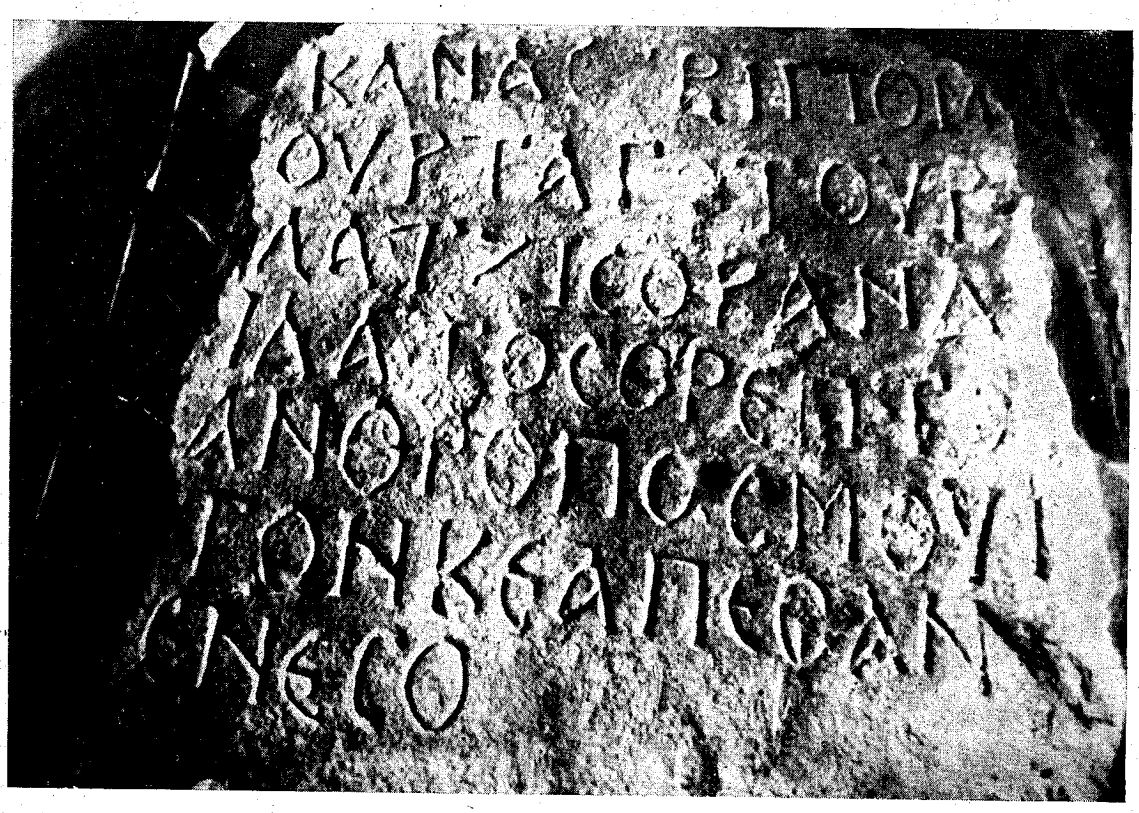

3

● *Обр. 3. Надписът от времето на Омуртаг.*
Fig. 3. L'inscription du temps d'Omurtag

ление обитава до доста късна епоха в полуземлянки — традиционното жилище на славяните. Битовите материали, намерени в тях, са бедни и оскъдни — железни предмети и оръдия на труда от първа необходимост и най-много керамика от двата основни за ранното българско средновековие типа — гърнета славянски тип и съдове, които възхождат към прабългарската традиция. В материалите от Плиска се отбелязва и процес на преливане на двете културни традиции[31] и тяхното успоредно развитие към усъвършенствуване в техническо отношение на базата на формираната българска народност, изграждаща единна култура.

Обикновената битова култура не е поразлична и дори в представителните сгради — дворците — я откриваме такава, каквато е известна навсякъде.

Носител на една средиземноморска традиция на строеж на наземни постройки са и обикновените каменни сгради, които като архитектура не дават нищо особено.[32] Съмнително е даже дали стените им са били също от камък или така са били изградени само основите. Като концепция те показват обаче влиянието на местната балканска архитектура при създаването на българската строителна практика. По план тези сгради освен верижни, понякога имат и доста особена схема или копират плана на постройките на Малкия дворец. Такава е новооткритата през 1974 г. сграда на север от Голямата базилика.[33]

Поставеният за разрешаване въпрос за етническия характер на населението в Плиска през различните епохи и относителното му процентно съотношение и промени, които настъпват в състава му, няма още задоволително разрешаване при степента на досегашните познания.

За установяване етническия произход на населението на Плиска дават принос и някои антропологични проучвания, напр. на костния материал от могила XXXII,[34] които не потвърждават изказаното вече мнение за характера на могилните надгробни съоръжения във Външния град на Плиска,[35] като се имат пред вид и керамиката, намерена там, и някои данни от ритуала.

Некрополите на обикновеното население засега остават все още почти неизвестни. Из-

ключение са открити погребения от епохата след приемане на християнството вън от североизточния ъгъл на каменната крепост, отделни езически и християнски погребения, известни от последните проучвания по трасето на южната крепостна стена, вън от нея.[36] Известен стана и некрополът при Голямата базилика. Освен погребенията по изискванията на християнския погребален обряд в него са известни и примери, които могат да бъдат свързани с предидущата епоха. Погребение, извършено в старо корито от чешма, донесено от някъде, бе ориентирано не според изискванията на християнската религия. Върху намерения в него скелет на млад мъж бяха запазени късове от коженото облекло и два колана, украсени със сребърни и златни колани токи и украси, изискано изработени в стила и орнаментиката на старобългарското златарство. Отляво на пояса в ножница е бил поставен ножът.[37] За некропол от епохата преди построяването на базиликата могат да говорят и откритите досега около християнската сграда 9 цели или фрагментирани български надписа на гръцки и наскоро откритият, употребен като капак на саркофаг изцяло запазен възпоменателен надпис от времето на Омуртаг.[38]

Духовният живот на плисковското население е отразен в няколко групи паметници, свързани с култовите представи и религиозните вярвания. Увеличи се броят на извест-

● *Обр. 4. Плиска. Голямата базилика, северен сектор. Fig. 4. Pliska. La Grande Basilique, secteur nord*

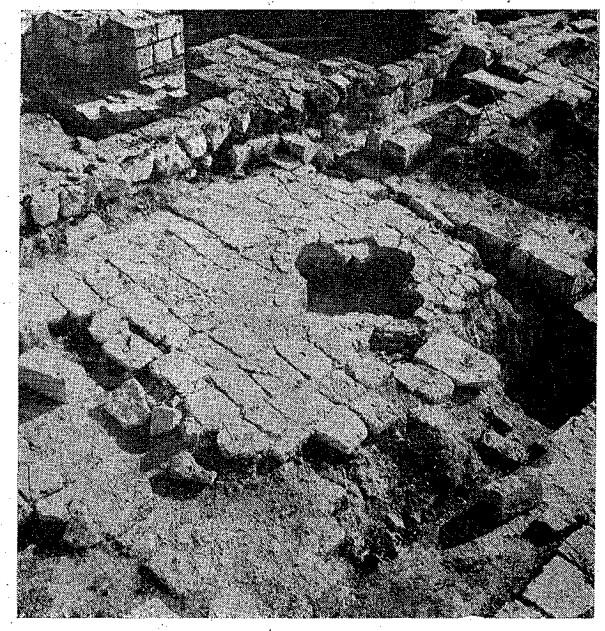

5

● *Обр. 5. Плиска. Голямата базилика, баптистерий с писцина. Fig. 5. Pliska. La Grande Basilique, baptistère avec piscine*

ните езически храмове в Плиска, появиха се и нови тълкувания.[39] Девташларите, тези своеобразни паметници в Плисковското поле, също бяха подложени на проучвания.[40]

Между паметниците на църковното строителство по-специално внимание би следвало да се отдели на такъв значителен паметник, какъвто е Голямата базилика. При това в последните години там се извършват значителни проучвания, които дадоха резултати и ще продължат.

Установи се ранният период на строителство на това място — сграда с кръстовиден план и кладенец в близост до нея. Сградата стана известна по хоросановата подложка с шест реда отвесни колове в нея — начин, по който са положени основите на най-ранните монументални строежи в Плиска. Може да се допусне с вероятност, че тя е била изградена и функционирала още в предхристиянската епоха. Краищата на кръста са заоблени по начин, че вписват основите в кръг.[41]

След разрушаването на кръстовидната сграда, при което камъните от градежа са били системно извадени, на същото място е била построена базилика. Тази сграда е имала специално предназначение и очевидно е свързана с живота на Вътрешния град. Път от големи блокове я е свързвал с източната му порта. Какво представлява тази сграда? Размерите ѝ са тези на втората базилика, чиито останки се виждат днес на повърхността.[42] Обширен двор (атрий) е предхождал сградата от запад. Трикорабната църква е имала дълбоко предапсидно пространство и петоъгълна отвън апсида. Притворът ѝ е бил директно свързан с двора. Не след дълго тази сграда бива разрушена. На същите основи много скоро след това се издига нова базиликална сграда, този път вече триапсидна, с промени и добавки в устройството, свързани с настъпили ритуални промени. Притворът се разширява към запад, а встрани се прибавят баптистер с писцина към юг и параклис към север. Две добавки към запад са поемали стълбищата към галериите. От три страни сградата е затворена в двор, а от север и от сградите на манастирски комплекс със значителни размери.

Тези сложни преустройства могат да бъдат добре свързани с известни събития в българската история. Изградена вероятно в IX в. при Борис, началната базилика била разрушена през краткото управление на Владимир и яростната борба срещу християнството. Вероятно наскоро след това била издигната наново от Симеон. Аналогично явление представляват и двете станали в кратък срок преустройства на Дворцовата църква.[43] Унищожението на първоначалната кръстовидна сграда напомня много превръщането на езическите култови места в християнски светилища (примери има и в Плиска, Мадара, Преслав). В това отношение тя не е никакво изключение.

Последната базилика вероятно заедно с манастира е функционирала до XIV в. Използуван е бил вероятно и некрополът.

Известните досега малко на брой художествени паметници, които могат да се свържат с ранното българско средновековие, не дават много за изучаване духовната култура на населението на първата столица. Откриват се често графити-рисунки по блоковете. Те регистрират народно направление в изкуството. Намерените други каменни декоративни украси са сполии от по-стари и намиращи се встрани от Плиска паметници.[44]

Сравнително малко на брой са и новооткритите български каменни надписи. Те датират главно от епохата преди християнизацията и само добавят нови данни към известното досега за характера на официалните български паметници от този вид. От тях единственият запазен изцяло надпис е този

на Турдач, намерен при Голямата базилика.[45] Той дава важно и ценно сведение за използуване византийските титли и номенклатура в България в епохата на Омуртаг.

Интересен е надписът с руни на бронзова седемлистна розета, засега още неразчетен, но съдържащ система от 14 знака. В центъра е гравиран най-разпространеният в българските средновековни центрове знак |Y|[46].

Кирилски надпис бе намерен надраскан на дръжката на амфора.[47]

През изтеклото тридесетилетие много внимание се отдели на въпроса за предбългарския произход на монументалните строежи в Плиска и строителните традиции, отразени в тях.[48] Излезе на преден план въпросът за местното наследство в строителството на монументалните сгради и крепостните съоръжения.[49]

Оживена дискусия се проведе на страниците на сп. Археология.[50]

В трите изтекли десетилетия Плиска и нейните паметници са обект на разнообразни и в различни аспекти проучвания. Написана е значителна литература.

На първо място публикационната дейност включва привеждане в известност на археологически материали и архитектурни паметници по реда на разкриването им и допълнителните проучвания, извършени върху тях. Докато в началния период системно и редовно са публикувани откритите при разкопките материали, в периода след 1961 г. публикациите са съвсем малко.[51]

Не липсват и проблемни и обобщителни съчинения както по отделни въпроси на материалната култура, архитектурата и изкуството, така и върху периодизацията и характера на първата столица и нейните културни традиции.[52]

Отделна група статии са посветени на спорни и недостатъчно изяснени въпроси по отношение произхода на Плиска и нейния характер в началния период след създаването ѝ, на характера на ранната българска култура и нейното формиране, на значението на различните етнически компоненти на българската народност в изграждането на тази общобългарска култура.[53]

Някои празнини и липсата на цялостен обобщителен труд върху Плиска могат да се обяснят и с все още недостатъчното ѝ познаване.

През следвашите години на напрегната работа усилията трябва да бъдат съсредоточени в разкриване и окончателно изясняване

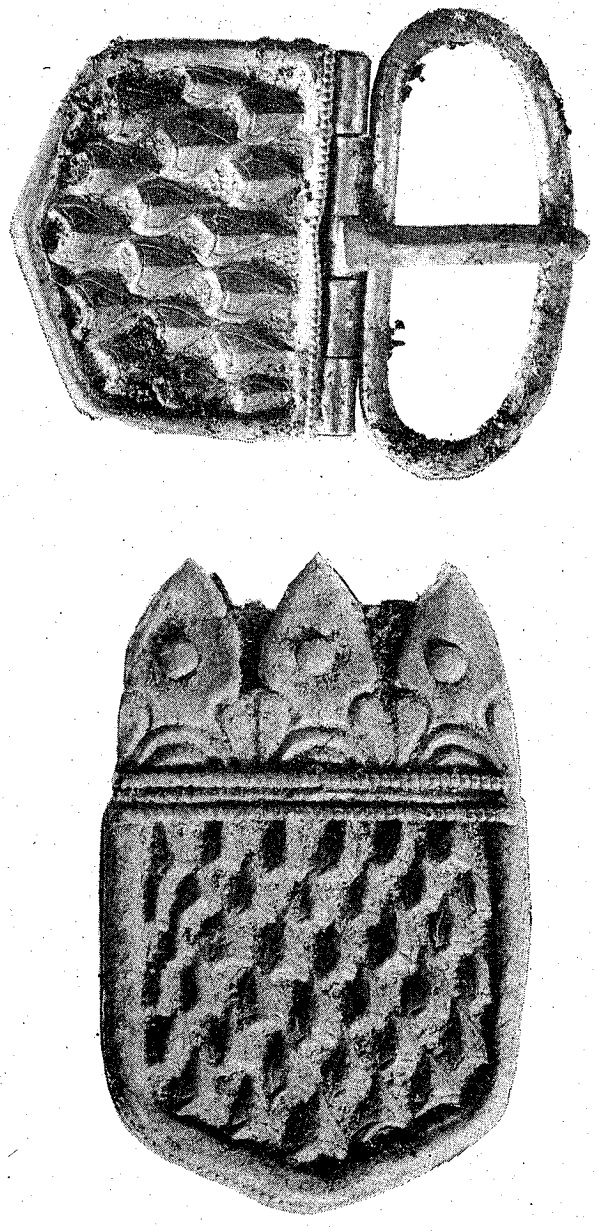

6

● *Обр. 6. Коланни украси от саркофаг № 4 при Голямата базилика. Fig. 6. Ornements de ceinture du sarcophage No. 4 près de la Grande Basilique.*

характера и хронологията на укрепителните съоръжения, представителните сгради, културните комплекси и некрополите. Възникването и формирането на двата центъра на българската държава — Плиска и Преслав — се поставят във взаимозависимост и историческа връзка, встрани от ненужни и не особено важни спорни въпроси. В работата трябва да се очертаят общите факти и детайлите, ко-

ито свързват и отличават двете столици. Да се оформи по-ясно обликът на ранносредновековния град в България с неговите особености и зависимост от развитието на феодалните отношения. Да се постигнат нови факти за ентогенетичния процес и образуването на българската народност и култура в рамките на средновековна България.

[1] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1949, с. 159—162; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г. — РП, III, 1949, с. 173—185.

[2] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с. 51—63.

[3] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 139—170; Ст. Михайлов и Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, XXII, 1959, с. 263—290.

[4] Ат. Милчев. Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, 1960, кн. 3, с. 30—43.

[5] Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, 1964, кн. 3, с. 31.

[6] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 107—117; Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 229—264; Ст. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, XXI.I, 1960, с. 23—65.

[7] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 5—46.

[8] Ат. Милчев. Проучвания... с. 32—33; Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 202 и сл.

[9] Разкопки на проф. Ат. Милчев.

[10] Проучвания под ръководството на проф. Ст. Михайлов.

[11] Ат. Милчев. Проучвания... с. 29—30.

[12] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 58; В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. (Сектор А). — ИАИ, XXX, 1967, с. 27.

[13] Ст. Маслев. Поправки и добавки към плана на „Тронната палата" в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 226 и сл. На базата на тези проучвания е изказаното мнение на Ст. Михайлов. Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 279—283, което засега може да бъде прието само като идея за фасадна реконструкция. Реконструкция на сградата въз основа на новите известни данни прави и арх. Ст. Бояджиев в доклад, изнесен през 1974 г. на III международен конгрес по балкански изследвания в Букурещ.

[14] В. Антонова. Цит. съч., с. 35 — открита гъста водопроводна мрежа във и към дворцовия квартал. Освен гъстата водопроводна мрежа във Вътрешния град, открити са и водопроводни тръби, прокарани през каменната крепостна стена, довеждащи водата отвън още при построяване на укреплението. Гъста мрежа е известна и около Големия басейн.

[15] Ст. Ваклинов. Някои проблеми на Преслав. — В: I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej IV. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1968, p. 212; St. Mihailov. Problèmes de la ville féodale naissante en Bulgarie. — В: I Międz. kongres, IV, p. 224 — 231.

[16] Кр. Миятев. Нещо за каменната крепост на Плиска. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 595—603; Д. Овчаров. Археологически аспекти на ранносредновековната българска фортификация. — ВИСб, 1973, 1, с. 54—71, където се обобщават данните от последните проучвания и се привличат паралели от крепостното строителство на другите известни старобългарски центрове.

[17] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България, С., 1964, с. 33.

[18] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта...

[19] Ат. Милчев. Проучвания... с. 30.

[20] Непубликувани материали. Сведения за тях вж. у Д. Овчаров. Цит. съч.

[21] Открит при разкопки през пролетта на 1974 г. от Ив. Захариев.

[22] St. Stantchev. Un monument de l'agriculture slave à Plisca. — Slavia antiqua, IV, p. 338; Ст. Михайлов. — ИАИ, XX, 1955, обр. 50, 51, 53.

[23] Ст. Михайлов. Цит. съч., обр. 13, 14; С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 15.

[24] Ст. Станчев. Материали от дворцовия център, с. 53, обр. 8 B_{21}.

[25] Ст. Михайлов. Археологически материали. с. 121; Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. с. 5—46; Ст. Ангелова. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — Археология, 1971, кн. 3, с. 3—24.

[26] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере. — ГСУ ФИФ, LIII, 2, 1959, с. 33—66; Проучвания... с. 30.

[27] Ат. Милчев. Цит. съч., с. 30.

[28] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 62.

[29] Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийският мирен договор от 716 г. — Сборник изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 743—746.

[30] Намерен е по трасето на западната крепостна стена и ще бъде публикуван от Л. Дончева. Докладван на XIX национална археологическа конференция през 1974 г. в Перник.

[31] Ст. Станчев. Цит. съч., с. 60.

[32] Кр. Миятев. Жилищната архитектура в България през IX и Хв. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 1—21; Архитектурата в средновековна България, с. 59—72.

[33] Разкопки на Т. Тотев и П. Георгиев.

[34] М. Балан и П. Боев. Антропологично изследване на череп от могила XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 43—47; P. Boev. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäische Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972, p. 155—157.

[35] С. Георгиева. Цит. съч., с. 26—28.

[36] Открити при цялостното разкриване на южния фронт на стената главно при разкопки на Ив. Захариев. Сведения у Г. Джингов. Проблеми, задачи и постижения на българската археология. — Slovenská archeologia, XXI, 2, 1973, p. 461.

[37] Г. Джингов. Op. cit., p. 461.

[38] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, 1970, кн. 4, с. 8; Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. Byzantion, XL, 1970, 2, p. 422; В. Бешевлиев. Нов възпоменателен прабългарски надпис. — В: Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412—418.

[39] С нищо необоснована е изказаната от С. Н. Бобчев идея в По въпроса за т. нар. „храм с квадратен план" в Европа през късножелязната епоха. — В: Сб. Д. Дечев, С., 1958, с. 635, 636, обр. 5,9, още повече, че отдавна е изказано мнение за иранския произход на този тип храмове. Несъстоятелно е и твърдението на Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска, обр. 21, че новооткритият храм в Плиска е бил винарница. Интересни тълкувания на произхода и предназна-

чението на тези сгради дават: B. Brentjes. On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara. — East and West. N.S., 21,3—4, Rome, 1971; G. R. H. Wright. Square Temples. — East and West. V Int. Congress of Iranien Art and Archaeology, Teheran, an. 1972.

[40] Ст. Михаилов. Нови данни за девташларите около Плиска. — Археология, 1962, кн. 2, с. 11—16.

[41] Сградата е разкрита при разкопки на Т. Тотев.

[42] Ст. Ваклинов. Плиска през 1972 г. — Векове, 1972, кн. 3, с. 9.

[43] Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска, с. 225 и сл., 240—241; Ст. Станчев. За периодизацията на плисковския дворцов център. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 106.

[44] Става дума за открити преизползувани при строежа на плисковските паметници антични и късноантични колони, капители, бифори, транзени, части от релефи и оброчни плочи, днес съхранени в лапидария в Плиска.

[45] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис. с. 8 и сл.

[46] Ст. Ваклинов. Нов рунически надпис от Плиска. — В: Сб. в чест на проф. В. Бешевлиев (под печат).

[47] Ст. Михайлов. Археологически материали... обр. 28.

[48] Неоснователна е тезата, според която Плиска е заварен от българите късноримски или ранновизантийски център. Тя се базира на въображаем по-стар културен пласт в Плисковския център: Ст. Михайлов. За произхода на античните материали в Плиска. — Археология, 1960, кн. 1, с. 22; Д. Бошкович. Архитектура средњег века. Београд, 1962, с. 127; Още повече, че вече може със сигурност да се посочи най-вероятният източник на античните материали, намирани в Плиска: Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг — ИАИ, XXXI, 1972, с. 275; Dj. Bošković. L'architecture de la Basse antiquité et du Moyen Age dans les Balkans. — XIIe Congrès Int. à Ohrid. Rapports, VII, p. 156—159. Голямата базилика в Плиска и паметниците на монументалната архитектура са определени като ранновизантийско строителство. Въпросът за ранновизантийското и късноантичното наследство е разгледан и в W. Sas-Zaloziecky. Die Byzantin'sche Baukunst inder Balkanländer und ihre Differenzierung under abendländischen Einwirkungen. München, 1955, p. 8; Dj. Stričević. La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans aux IXe—XIe siècles. — XII Congr. Int., Rapports, VII, Ohrid, 1961, p. 185—186; St. Michailov. La Grande basilique de Pliska et la tradition paleobyzantine de batîr dans la Péninsule Balkanique. — Actes du Premier congrès Int. des études balkaniques et sud-est européennes, II, S., 1969, p. 583—598; Sur l'architecture monumentale du Premier royaume Bulgare. — Starinar, XX, 1969—1970, p. 213—222.

[49] D. Krandžalov. Le système de defense du limes romaine sur les Bas-Danube et rôle de forteresse d'Aboba-Pliska. — Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica, XV, 1971, p. 13—44 и цит. там лит., който е особено последователен в несъстоятелното становище, че Плиска е част от римския лимес на Балканите. И още D. Krandžalov. Sur la datation d'Aboba-Pliska, la première capital slave dans les Balkans. — I Międzynarodowy kongres archeorogii slowianskiej. Warszawa' 14—18. IX. 1965. IV, 1968, p. 232—244.

[50] С. Георгиева. По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. — Археология, 1962, кн. 2, с. 3; Ст. Станчев. Славяни и прабългари в старобългарската култура. — Археология, 1962, кн. 4, с. 6; Ат. Милчев. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие. — Археология, 1964, кн. 2, с. 1—12; Ст. Михайлов. Строителните периоди в Плиска и произходът на българската монументална архитектура. — Археология, 1964, 2, с. 13—23. За произхода на някои архитектурни форми вж. и мнението на А. Л. Якобсон. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры. — ВВр, XXVIII, 1968, с. 195—206.

[51] Обобщителни данни и някои сведения във връзка с нови открития у Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура в България, но публикации на редовни археологически разкопки липсват с изключение на В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—1964 г. (Сектор А). — ИАИ. XXX, 1967, с. 27 и сл.

[52] На първо място трябва да се отбележат Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, С., 1958, и Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България, С., 1964, където културата на Плиска е погледната по-обобщено като на пръв български държавен център. Въпросите на Плиска като средновековен град са разгледани от Кр. Миятев. Славянский город в древней Болгарии. — Byzantinoslavica, X, 1949, p. 260; St. Michailov. Problèmes de la ville féodale naissante en Bulgarie. — I Międzynarodowy kongress archeologii słowiańskiej, IV, 1968, p. 224—431; St. Stancev. Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung. — Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, p. 264; St. Stantschew. Plisca — théories et faits. — Byzantinobulgarica, I, 1962, p. 349—365; Ст. Станчев. За периодизацията на плисковския дворцов център. — В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 101—109; Д. Овчаров. Археологически аспекти, 54—71. Въпроси, свързани с материалната култура и производството, се разглеждат от Ст. Ангелова. За производството на строителна керамика, с. 3—24; Л. Дончева-Петкова. Трапезната керамика в България през VIII—XI в. — Археология, 1970, кн. 1, с. 12—25; Ст. Станчев. Керамика от Голямата могила в Плиска. — РП, III, 1949, с. 227—234; Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. — РП, III, 1949, с. 235—246: Информативни по характер са статиите на Ст. Михайлов. Първата българска столица Плиска в светлината на последните археологически разкопки. — ИПр, 1951, кн. 4, с. 122—159, и Плиска, столица на Първата българска държава. — В: сб. Археологически открития в България. С., 1957, с. 127—158.

[53] Ат. Милчев. Формиране на старобългарската култура. — I конгрес на БИД, I, 1972, с. 411—419; Формирование староболгарской культуры. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 105—133; Die Slawen und die Völker der römischen Provinzen im östlichen Teil der Balkanhalbinsel. — IInt Kongress für Slawische archäologie. II. Berlin, 1973, p. 153—171, без необходимите и научно обосновани и състоятелни данни, авторът подчертава значителната роля на тракийския етнокултурен елемент при изграждането на българската култура. По тези въпроси са и проучванията на St. Michailov. Les slaves et la culture méditerranéenne à l'époque du Premier royaume bulgare. — В сб.: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 53—74; Ст. Станчев-Ваклинов. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI в. — Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий", V, 1967/68, с. 127—160; S. Vaklinov. L'Orient et l'Occident daus l'ancien art bulgare du VIIe au Xe siècle. — Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e byzantina. Ravenna, 1968, p. 257; Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft. — II Int. Kongress für Slawische Archäologie. II. Berlin, 1973, p. 195—236.

Pliska au cours des trente dernières années

ST. VAKLINOV

(Résumé)

Au cours des trois dernières décennies la première capitale bulgare — Pliska — a connu une activité archéologique très intense. Elle a mis en évidence des faits nouveaux et des données qui montrent les divers aspects de l'existence de cette capitale d'une manière bien plus complète.

Le système de défense a probablement été achevé définitivement à l'époque d'Omurtag. Les ouvrages de défense sont caractérisés par trois lignes fortifiées concentriques. L'espace de la ville extérieure était relativement peu couvert de quartiers d'habitations, domaines et autres édifices et complexes architecturaux. Le centre palatin se trouvait dans la partie centrale la mieux protégée de la ville. Le camp fortifié initial et la résidence du Khan de Pliska se sont peu à peu organisés en un centre urbain avec des fonctions administratives, politiques et socio-économiques. Les deux nouvelles portes découvertes de la forteresse de pierre — sud et ouest — ne se distinguent pas beaucoup des autres deux portes connues jusqu'ici. On a mis au jour aussi une partie importante du tracé du mur d'enceinte.

Les données archéologiques viennent attester que les habitants de Pliska étaient surtout des cultivateurs et des éléveurs et que la chasse remplissait une grande partie de leur existence. Les outils, les graffiti et les dessins rupestres découverts en sont un ample témoignage. On connaît également les ateliers et les quartiers où ils étaient situés et où la population oeuvrait. Les vestiges des foires et des centres commerciaux montrent d'autre part qu'une activité intense dans ce domaine s'y déployait. Les marchandises de luxe trouvées prouvent qu'un courant d'importation de pays proches ou plus éloignés avait existé. Une croix encolpion — un produit de Constantinople — incrustée de nielle retient tout particulièrement l'attention.

Les habitations à Pliska sont attestées par des huttes (le logement traditionnel slave) et des habitations au ras du sol allant du plan simple à pièce unique ou à schéma circulaire jusqu'aux constructions en pierre à plan compliqué et des édifices palatins qui comprennent entre les pièces d'habitation les immeubles de service.

Actuellement la composition ethnique de la population de Pliska n'est pas suffisamment précisée, on ne connaît pas assez bien les nécropoles de la ville et le matériel anthropologique n'a pas fait l'objet d'études exhaustives.

La vie spirituelle des habitants de Pliska nous apparaît grâce aux temples païens d'une époque plus reculée. La Grande basilique princière dans la ville extérieure est le monument chrétien de culte le plus marquant. Les dernières recherches qu'on y a effectuées sont assez importantes. On a découvert trois périodes de constructions à cet endroit et une nécropole qui était utilisée aussi avant l'édification de la basilique. Les monuments artistiques de Pliska sont représentés actuellement par les graffiti qui constituaient une tendance très répandue de l'orientation de l'art bulgare du Haut Moyen Age.

Les nouvelles inscriptions lapidaires complètent les connaissances sur ce genre de monuments.

La découverte de Pliska et l'éclaircissement de ses monuments constituent l'objectif principal qui se pose aux archéologues bulgares. L'origine des édifices monumentaux de Pliska a été vivement discutée au cours de ces trente dernières années. Malgré les opinions émises suivant lesquelles les constructions seraient pré-bulgares, les données archéologiques viennent prouver qu'il s'agit indubitablement de monuments d'origine bulgare. L'auteur len se basant sur une vaste bibliographie considère aussi de problème touchant les traditions reflétées dans ce genre q'édifices et le rôle des différentes composantes ethniques de la nationalité bulgare dans la formation de la ulture bulgare.

Pour fêter solennellement les 1300 ans d'existence de l'Etat bulgare la découverte de Pliska et l'éclaircissement de ses monuments constituent l'objectif principal qui se pose aux archéologues bulgares.

Разкопки в Плиска (1945—1970)

АТАНАС МИЛЧЕВ

Проучванията в Плиска имат вече 75-годишна история. Локализирането на първата българска столица Плиска се отдава на чешкия археолог К. Шкорпил и на Ф. Успенски, директор на Руския археологически институт в Цариград. Те провеждат през 1899—1900 г. разкопки на запазените развалини при Плиска — Абоба. Както е известно, чрез тези разкопки се разкриха в общи линии укрепителните съоръжения на Външния град в Плиска, като са били проучени земленните укрепления, а на Вътрешния град — част от източната крепостна стена и няколко от бойните кули на източната и северната порта. Разкрит е бил и третият укрепителен пояс

на Плиска, изграден на каменна основа и тухлена надстройка. Проучванията са били съсредоточени главно във Вътрешния град, където са открити най-представителните монументални паметници — Тронната палата, жилищният комплекс, Дворцовата църква и др.

На 1,5 км от източната порта във Външния град е била разкопана Голямата базилика. К. Шкорпил е направил и подробен план на Вътрешния и на Външния град на Плиска, на който наред с разкопаните постройки са били нанесени и множество малки могилки, които крият под насипа си отделни постройки.[1]

След едно прекъсване от около 30 години, през 1930—1935 г., разкопките във Вътрешния град на Плиска са били подновени от Кр. Миятев, който разкрива т. нар. Крумов дворец под Голямата тронна зала, тайния подземен ход, водещ от двореца към северната порта. Разчистена е била част от крепостната стена на Вътрешния град, като са били открити редица постройки на север от Малкия дворец. Кр. Миятев прави и нови проучвания на Голямата базилика и стопанския манастирски двор.[2]

След 9. IX. 1944 г. Археологическият институт при БАН обърна сериозно внимание на проучванията на Плиска, обявена наред с Преслав и Търново за национален обект.

Разкопките след 9. IX. 1944 г. се проведоха на три етапа: първия — от 1945 до 1950 г., втория — от 1951 до 1970 г. и третия — от 1971 г. до днес.

През първия етап се постави задача да се проучат материалната култура и изкуството, битът, обществените, икономическите и културните отношения на населението, което е живяло във Външния град извън крепостните каменни стени. Бяха разкопани шест базилики, известни под името „плисковски тип", както и трикорабни и кръстовидни църкви, които се подразделят на две групи: едноапсидни и триапсидни.[3] Разкрити са и еднокорабни църкви, а също и граждански постройки. В обект № 31 бе проучена малка част от архитектурния комплекс, ограден от всички страни с крепостен зид.[4] При разкопаването на тези религиозни и граждански постройки се намериха много находки, предимно керамика, които датират тези сгради към X в. Населението, живяло във Външния град, е имало за основен поминък земеделието и скотовъдството. Установено е също твърде развито занаятчийство.[5]

За да се проучи некрополът на Плиска, бяха проведени разкопки на могили XXXIII и XXXII.[6] Наред с това през 1948 г. продължиха разкопките във Външния град на Плиска. Тук бяха разкрити шест нови постройки: две базилики „плисковски тип", две други от същия тип, но с известно изменение в плана и две граждански постройки, едната от които е служела вероятно за занаятчийска работилница. Под нея е открита землянка.[7] Проведоха се разкопки и на запад от могила XXXIV. Наред с изобилния керамичен материал е било открито и рогче от елен със сложна геометрична и фигурална врязана украса и с букви.

Провеждат се разкопки и във Вътрешния град. Доразчиства се настилката южно от Малкия дворец, където още преди 9. IX. 1944 г. П. Карасимеонов е направил разкопки.[8] Поправя се и се допълва планът, направен от него. Северно от Малкия дворец се открива славянски кирилски надпис върху фрагмент от амфора. Откриват се надписи и рисунки по редица тухли и каменни блокове. Интересна находка е каменното калъпче за изливане на метални украси.[9]

През 1949 г. започват разкопки на дворцовия център, където се откриват много сгради, изградени от камъни и споени с кал.[10] По същото време се проведоха разкопки и на т. нар. Дворцова църква във Вътрешния град на Плиска.[11] Установяват се четири строителни периода. През първия сградата е била използувани за езически храм, а през втория е била преустроена в църква във вид на латински кръст. През третия строителен период е била използувана за дворцова църква.

При разширяване на разкопките през първия етап на проучване Плиска се очерта като обект, богат с разнородни археологически материали, които биха могли да осветлят важен дял от историческото минало на българския народ. Оценка за постиженията и допуснатите слабости през първия етап (1945—1950) бе направена на двете научни археологически сесии през 1948 и 1950 г.[12]

През втория етап (1951—1970) са проучени площи главно във Вътрешния и във Външния град на Плиска. Задачата на изследванията през този период бе формулирана в отчетния доклад, изнесен пред Първата научна сесия през 1950 г.[13] Във Външния град на Плиска на обект № 31 бяха разкрити граждански постройки и една монументална църква от X в.[14] Под основите на тези каменни постройки бяха разкопани осем зем-

лянки от VIII в.[15] Най-значителният паметник, открит в обект № 31, е една болярска църква, разкопана през 1960 г. По своя архитектурен план тя принадлежи към скъсените „плисковски" базилики и свидетелствува за една трайна традиция в строителството, пуснала дълбоки корени в местната църковна архитектура. Въз основа на откритията в нея материал църквата се датира в X в.[16] Основите ѝ са градени от големи, добре издялани блокове, също както всички монументални постройки от Вътрешния град и Голямата базилика от Външния град. Към същия период се отнасят и откритите наблизо две занаятчийски пещи за изпичане на керамика.

В м. Асардере непосредствено до едноименната река, западно от могила XXXIV, се попадна на селище.[17] Разкопани бяха 12 полуземлянки с каменни печки. Въз основа на откритите в тях и около тях материали и особено на керамиката селището се датира към VIII в.[18] То е второто селище в Плиска, което е съществувало едновременно с това в обект № 31.

В м. Асардере са открити и осем двуетажни пещи за изпичане на керамика[19] и една грънчарска работилница с четири двуетажни пещи и куп пречистена глина, подготвена специално за изработване на съдове.

Западно от могила XXXIV бяха направени сондажи, които установиха, че в близост до р. Асардере се е намирал занаятчийски квартал.[20] На 150 м южно от югозападната кръгла кула на крепостната стена се разкри зид, който загражда площ от 1492 кв. м. По протежение на северната и източната му стена е почистен комплекс от помещения във верижен план, строени едновременно с оградния зид. По строителния план и по находките в помещенията се стига до извода, че са били търговски магазини. Откритите материали, особено керамиката със знаци по дъната на съдовете и медалионът със знаци, датират пазарището и търговските помещения в Плиска в X и началото на XI в. На 150 м югоизточно от търговските помещения се проследиха водопроводни тръби и хоросанена настилка на сграда. В съседство с пазарището и търговските помещения е имало и други сгради, които заедно са образували търговския квартал на Плиска. На 220 м западно от обект № 13 във Външния град на Плиска бяха направени сондажи. Повод за тях даде намерената случайно тук на повърхността релефна плоча с изображение на лъвица. При разкопките се откриха каменни основи на постройка, а под тях землянка (VIII в.). И тук, както в обект № 31, има два културни пласта. В едно от каменните помещения бе открит фрагмент от оброчна релефна плочка. Изобразени са две човешки фигури, като към едната от тях е устремена змия, минаваща над главата на втората фигура. Тази плоча, както и намерената на същото място друга релефна плоча с изображение на лъвица, се отнасят към II—III в.

На север от северната крепостна стена се проведоха сондажни разкопки и се разкри зид с дебелина 1,20 м, граден от големи ломени камъни на калов разтвор. Той е запазен на дълбочина 0,30—0,70 м и огражда голямо пространство с форма на неправилен четириъгълник с дължина на северната стена 768 м, на източната — 260, на южната — 738 и на западната 360 м. В югозападния ъгъл на западната стена са открихa следи от врата. Това крепостно съоръжение не е било известно на К. Шкорпил и затова не е отразено в изработения от него план на Плиска. Засега не може да се установи точно какво е било неговото предназначение.[21]

В м. Асардере, а и на други места в района на Външния град на Плиска бяха разкрити части от главните водопроводни линии, чрез които е ставало снабдяването на Вътрешния град и на занаятчийските и търговски квартали на града с вода. Посоката на тези водопроводи ни дава основание да мислим, че главните източници на водоснабдяването на Плиска са се намирали на север от североизточния ъгъл на Външния град, от една страна, и при с. Исбул, от друга.

На 2 км югоизточно от Вътрешния град и на 300 м североизточно от днешното с. Плиска се намира могилка, означена в плана на Шкорпил под № 11. След разкопаването ѝ се разкри църква,[22] по план трикорабна базилика с тристранна отвън и полукръгла отвътре апсида, която намира пълна аналогия с откритите досега 8 подобни църкви във Външния град на Плиска, наречени „плисковски тип". Този тип се отличава от известните досега базилики от Първата българска държава по своите размери и строеж. Базиликата от плисковски тип принадлежи безспорно към опростените елинистически и византийски базилики и се датира към X в. Откриването на базиликата в обект № 11 допълва с нови данни топографията на Външния град на Плиска. Личи, че неговата югоизточна част също така е била гъсто населена. Църквата тук е била построена за нуж-

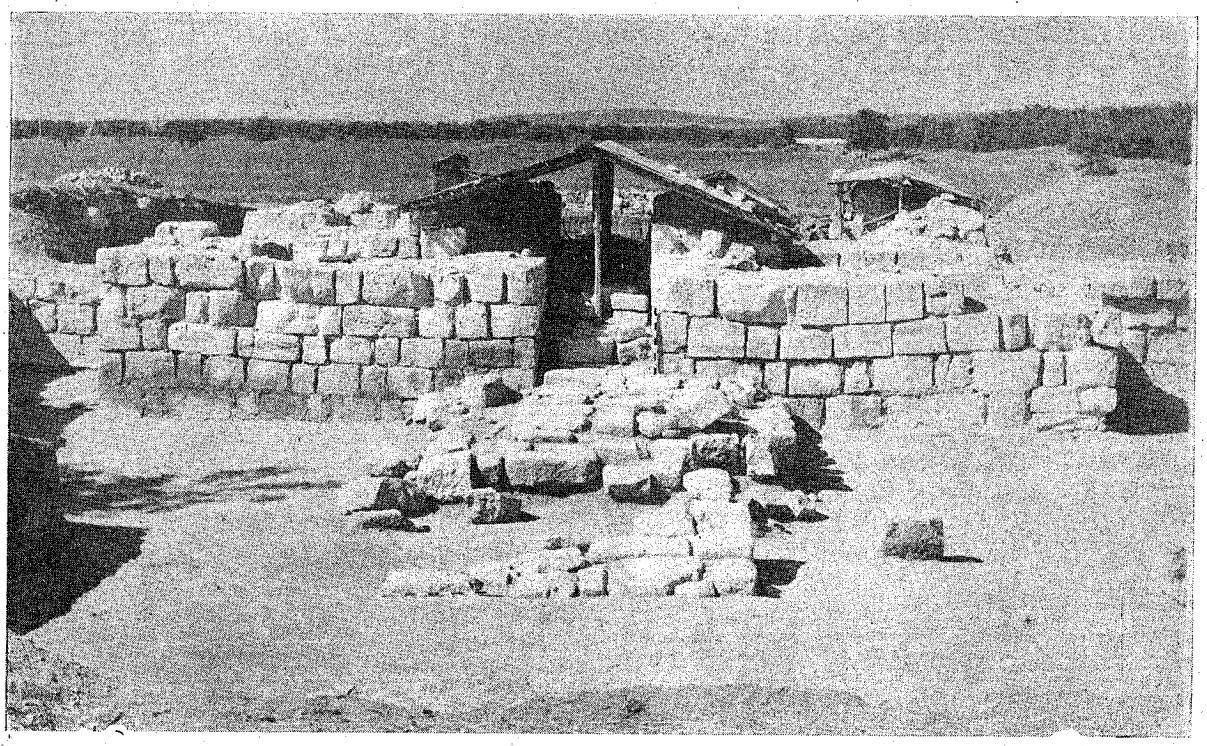

1

2

3

дите на жителите на тази част от града. След проучванията през последните 30 години в четирите ъгъла на Външния град на Плиска, който представлява неправилен правоъгълник, са открити по една базилика от плисковски тип. Еднотипните по план базилики в Плиска, 9 на брой, говорят за архитектурна традиция, установена и развила се в първата българска столица. При тази традиция, от една страна, са били строени величествени сгради и базилики, като напр. Голямата и Дворцовата базилика, а, от друга страна, умело е бил опростяван планът на елинистическата и византийската базилика за нуждите на народа.

Във връзка с консервирането на Големия басейн в двора на малкия дворец и в самия басейн бяха направени допълнителни разкопки и проучвания през 1949 и през 1961 г.[23] Бе установено, че първоначално басейнът е бил по-голям и че има много солидни и дълбоки основи (достигащи до 2 м дълбочина надолу от цокъла). Проследена бе също водопроводната и канализационната мрежа на Големия басейн и около него.

• *Обр. 1. Южната порта на вътрешната крепостна стена на Плиска, гледана от юг. Fig. 1. La porte sud du mur d'enceinte intérieur de Pliska, vue du sud*

• *Обр. 2. Югозападната кръгла ъглова кула и част от крепостната стена на Вътрешния град на Плиска. Fig. 2. La tour d'angle ronde du sud-ouest et une partie du mur d'enceinte de la Ville intérieure de Pliska.*

• *Обр. 3. Тухлена колона в североизточната кула на южната порта в Плиска. Fig. 3. Colonne en brique dans la tour nord-est de la porte sud de Pliska*

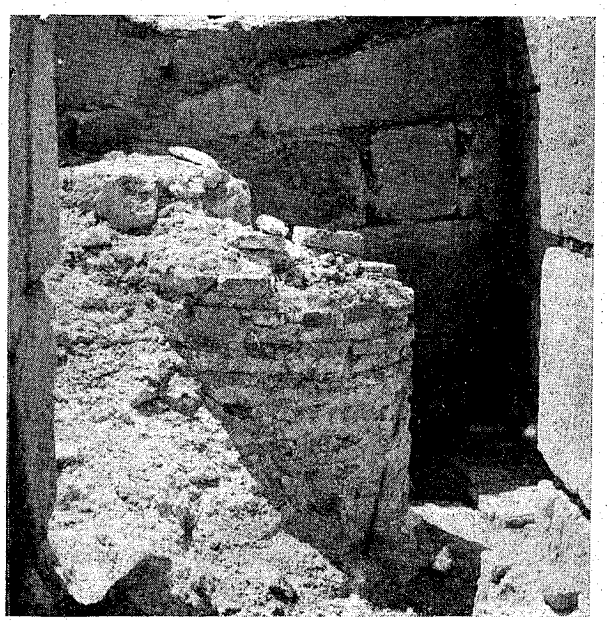

3

2

През 1963 г. бяха предприети разкопки във Вътрешния град на Плиска.[24] До известна степен се изясни характерът на сградите в източната половина на комплекса Малък дворец (главно долепените помещения покрай северната част), които се датират към IX—X в. Установен бе северният вход на оградния зид на комплекса и бе разкрита само част от водопроводната мрежа, носеща вода от североизток към комплекса.[25]

Бе разкопана южната порта на крепостта (обр. 1), югозападната ъглова кръгла кула (обр. 2) и крепостната стена между южната порта и тази кула, както и голяма площ на север и на юг от южната порта.[26] До сводестата част на първия етаж от нея са запазени четири кули, фланкиращи по две от всяка страна постлания с грамадни плочи проход. Последният от вътрешната страна се е затварял с двукрила врата, а на 2,30 м южно от нея е имало втора падаща врата. Покритието на прохода и на първия етаж на кулите е било с тухлен свод, а не с гредоред. Новото в южната порта е колоната в североизточната кула, около която се е виела стълба за втория етаж (обр. 3). По своя план, монументален градеж, начин на строеж — редуване на един напречен и един надлъжен каменен блок или два надлъжни и един напречен, по спойката с червен хоросан, по тухлените сводове, дълбоките основи, достигащи до 1,90 до 2,00 м, южната порта по време се свързва с първия строителен период на монументалните сгради в центъра на Вътрешния град на Плиска и представлява част от единната по време укрепителна каменна система на Плиска. При разчистването на площта северно и южно от тази порта се проследи здрава каменна настилка в североизточна посока от прохода, която очертава улица, водеща за центъра на Вътрешния град на Плиска. Тази настилка продължава и през външното южно лице на портата. Въз основа на това, че се очертават две каменни настилки, разделени от насип от 25—30 см, установяваме, че съществуват два строителни периода на самата порта. Преустройство е претърпяла и двукрилата врата на портата. След X в. северозападната кула на портата е била използувана за жилище, като по това време и проходът на портата е бил преграден с големи каменни блокове, което показва, че вече не е била използувана като крепостно съоръжение.

Пространството между южната порта и югозападната кръгла ъглова кула бе напълно разкрито. На север от крепостната стена се

проследиха три водопровода, които пред югозападната кръгла ъглова кула се сливат в един (обр. 4). Водопроводът минава през специално изграден отвор в крепостната стена. Откри се и канал за нечиста вода, който също е преминавал през специално направен отвор през южната крепостна стена, западно от южната порта. На север от южната порта се проследиха още два водопровода (обр. 5), които идват от центъра на Вътрешния град. При южната порта, пред прохода ѝ, те се сливат в един и преминават под първата каменна настилка на прохода. Оттук водопроводът отива на юг към Външния град. На север от ъгъла на северозападната кула на южната порта бяха проучени 19 помещения в единен верижен план (обр. 6). Те имат общи помежду си западна и източна стена. Всички помещения са от ломени камъни (на места отделни зидове са от блокове и блокчета, използувани вторично от крепостната стена на Плиска след нейното разрушаване), споени с кал. По форма те са правоъгълни или квадратни, с вход от запад, така че отделните помещения не са били свързани помежду си с входове.

В тези помещения (с изключение на № 3) са установени пещи или огнища, някои от които имат улеи за изтичане на разтопения метал. В тях бе намерен голямо количество метален и стъклен шлак. При изграждане на помещенията са били разрушени два водопровода и един канал за нечиста вода, за които вече споменахме. Това показва, че тези водопроводи и канали по време са били по-ранни от помещенията. Помещенията и материалите в тях спомагат да се хвърли светлина върху поселищната история на Плиска. След преместване на столицата от Плиска в Преслав и след разрушаването на първата българска столица, евентуално по времето на Иоан Цимисхий (969—976) и Василий II (976—1026), животът тук не престава.

Разкопана бе цялостно западната порта на вътрешната крепостна стена. Портата е претърпяла три строителни преустройства, при които са били стеснени проходът и изместени двете врати. И тук, както при южната порта, се откри в югоизточната кула коло-

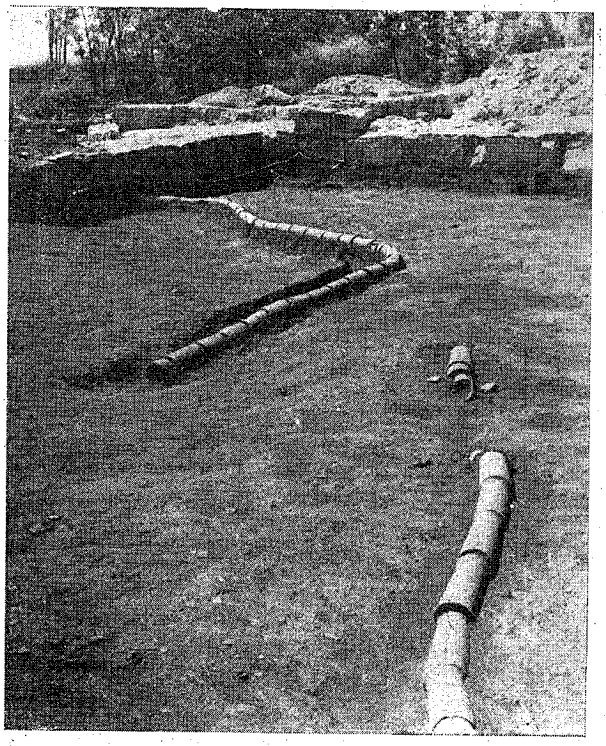

4

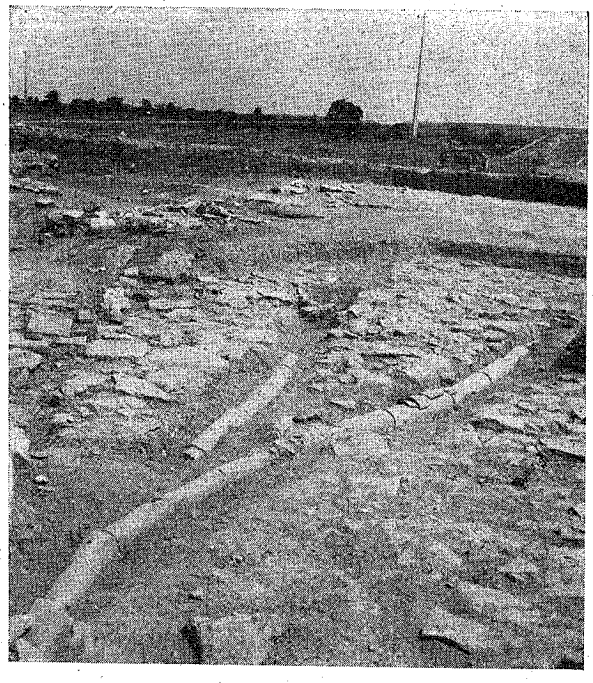

5

6

● *Обр. 4. Югозападната кръгла ъглова кула и разкритата водопроводна мрежа във Вътрешния град на Плиска. Fig. 4. La tour d'angle ronde du sud-ouest et la partie mise au jour du réseau d'écoulement d'eau dans la Ville intérieure de Pliska*

● *Обр. 5. Водопроводна мрежа северно от южната порта във Вътрешния град на Плиска. Fig. 5. Réseau d'écoulement d'eau au nord de la porte sud dans la Ville intérieure de Pliska*

на, около която се е виела стълбата за горния етаж. С разкриването на западната порта се допълват някои етапи от строителните периоди на монументалната архитектура на Плиска.[27]

Във връзка със съвременното водоснабдяване на Вътрешния град на Плиска през 1967 г. бяха направени сондажни проучвания. Бяха открити: части от зидове, останки от подове на сгради, водопроводи, горели пластове, голямо количество керамика (14 цели и много фрагментирани съдове), земеделски оръдия на труда, метални, стъклени и костни материали, монети и др. Датират се към IX—XI в.[28] Във връзка с изкопите за водопровода бяха направени и сондажни разкопки на 54 м южно от гроба на К. Шкорпил. В тях се откри землянка с пещ. В нея се намериха фрагменти от ранносредновековна българска керамика и монета от Василий II (976—1026), т. е. землянката е от втората половина на X и началото на XI в. В този изкоп се откри правоъгълно помещение, из-

● *Обр. 6. Деветнадесет търговско-занаятчийски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. Fig. 6. Dix-neuf locaux commerciaux et artisanaux au nord de la porte sud de la Ville intérieure de Pliska*

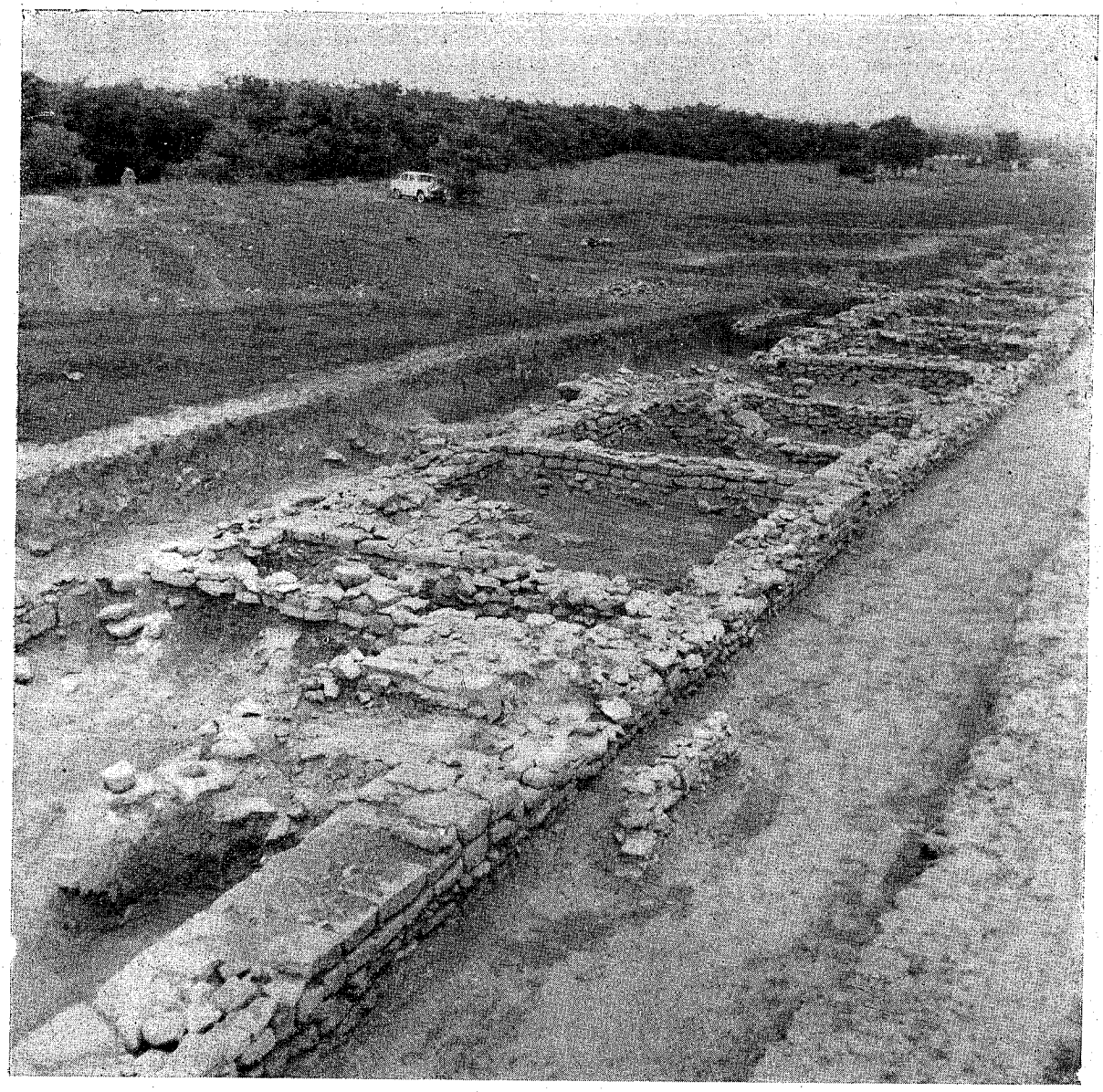

6

градено от каменни блокове (дори няколко зъбера), взимани от разрушените вече по това време крепостни стени. Главният строителен материал е обаче ломени камъни, споени с кал. В помещението бяха почистени три пещи вероятно за изпичане на керамика, тъй като едната от тях имаше тунел, който се свързва с камерата (обр. 7). Това помещение е грънчарска работилница и се датира въз основа на откритата керамика и три монети на Василий II (976—1026 г.) към втората половина на X и началото на XI в.

На запад непосредствено до оградния зид на Малкия дворец беше открита мрежа от 9 водопровода с различни посоки: север — юг, север — югозапад и североизток — югозапад. Водопроводът, който идва от центъра, преминава оградния зид в северозападния ъгъл и е единственият водопровод от оловни тръби, докато останалите осем са от глина. Водопроводните тръби лежат в повечето случаи върху хоросанена подложка. Тази водопроводна мрежа се свързва с първия период на монументалното строителство на Плиска. Над тази водопроводна мрежа, в горния културен пласт бяха разкрити сгради, които въз основа на керамиката и монетите са датирани към края на X и началото на XI в.

Южно и източно от Дворцовата църква бе открит некропол със 112 гроба, повечето от тях изградени от каменни плочи (обр. 8 *а*) и други — правоъгълни ями. Много от плочите на гробовете са взети от разрушената по това време Дворцова църква и са вторично употребени. Има гробове, покрити също с вторично употребени мраморни плочи, украсени с розети, кръстове (обр. 8 *б*), дълбоко врязани линии и др. Погребенията са християнски и почти липсва инвентар. Намерени бяха само няколко обици, пръстени, кръстчета и токи. Два гроба са били изградени върху разрушената по това време апсида на Дворцовата църква. Въз основа на керамичния материал и на инвентара можем да датираме този некропол към края на X и началото на XI в.[29] От проучването на некропола се установи, че в края на X в. Дворцовата църква е била вече разрушена.

Предприети бяха и разкопки на Голямата базилика. В южната и северната част на ба-

7

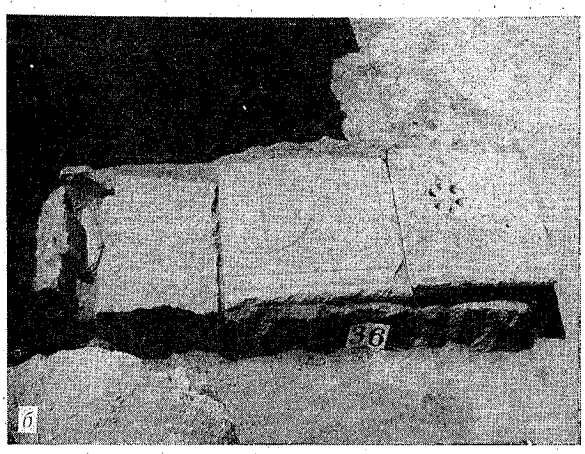

8

● *Обр. 7. Помещение с три пещи във Вътрешния град в Плиска. Fig. 7. Local avec trois fours dans la Ville intérieure de Pliska*

● *Обр. 8. а, б) гробове, изградени от каменни плочи, източно и южно от Дворцовата църква в Плиска. Fig. 8. a, б) tombes construites en dalles de pierre à l'est et au sud de l'Eglise palatine de Pliska*

зиликата бяха открити неизвестни досега зидове и пристройки. В югоизточната част бе открит баптистерият на църквата. Източно от южната апсида на църквата бяха открити четири каменни саркофага. Върху един от тях бе издълбан надпис на гръцки език от времето на Хан Омуртаг.[30] И той, както и останалите прабългарски надписи на гръцки език, дава важни сведения за административното управление на българската държава по времето на Омуртаг, а също и за заемките и подраженията на византийския дворцов церемониал от страна на българските владетели.

[1] Абоба-Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с. 1—569; Албум, табл. I—CXVIII.

[2] Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—42, с. 70—135; P. Karasimeonof. Neue Ausgrabungen in der Residenz Pliska. — ИАИ, XIV, 1942, с. 136—160.

[3] Разкопките се проведоха от Н. Мавродинов и Ст. Михайлов.

[4] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, IV, 1949, с. 159—162; Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945—47 г. — РП, III, 1949, с. 173—185.

[5] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 185—222.

[6] С. Георгиева. Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 11—35; Ст. Станчев. Керамика от Голямата могила в Плиска (предварително съобщение). — РП, III, 1948, с. 227—228.

[7] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—51). — ИАИ, XX, 1955, с. 51—63.

[8] P. Karasimeonof. Op. cit., с. 136—160.

[9] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948. — ИАИ, XX, 1955, с. 192 и сл.

[10] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 107—117; Ст. Станчев. Материали от дворцовия комплекс в Плиска. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 23—64.

[11] Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 229—264.

[12] Д. П. Димитров. Дискусия за състоянието и задачите на българската археология. — ИАИ, XVII, 1950, с. 431—480; Първа научна сесия на Археологическия институт, С., 1950.

[13] Първа научна сесия на Археологическия институт, с. 63.

[14] Разкопките се проведоха от Ст. Михайлов.

[15] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска, с. 139—170; Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. — ИАИ, XXII, 1958, с. 263—288.

[16] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—61 г. — ИАИ, XXV, 1963, с. 5—46.

[17] Разкопките се проведоха от Ат. Милчев.

[18] Ат. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г. — Археология, 1960, кн. 2, с. 30—43.

[19] Ат. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в м. Асардере. — ГСУ ФИФ, LIII, 1959, кн. 2, с. 33—66.

[20] Ат. Милчев. Проучвания на ранната славянска култура в България и на Плиска през последните 20 години. — Археология, 1964, кн. 3, с. 29—31.

[21] Разкопките са проведени от Ат. Милчев. Материалите от тези проучвания не са обнародвани.

[22] Разкопки на Ат. Милчев.

[23] Разкопки на Ст. Ваклинов.

[24] Под ръководството на Ст. Михайлов и Ат. Милчев.

[25] В. Антонова. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963—64 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 27—29.

[26] Разкопките се проведоха под ръководството на Ат. Милчев.

[27] Ст. Михайлов. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 204.

[28] В. Антонова и Ст. Дамянов. Материали от сондажни проучвания в Плиска. — Археология, 1969, кн. 2, с. 25—42.

[29] Разкопките се проведени под ръководството на Ат. Милчев.

[30] Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, 1970, кн. 1, с. 1—7; В. Бешевлиев. Нов възпоменателен прабългарски надпис. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412—418.

Fouilles à Pliska (1945—1970)

AT. MILČEV

(Résumé)

L'article est consacré aux résultats des études archéologiques à Pliska pendant les années du pouvoir populaire. Ce n'est qu'après le 9 septembre 1944 que furent commencées des fouilles annuelles et systématiques sur des superficies plus étendues, sous l'égide de l'Institut archéologique auprès de l'Académie bulgare des sciences. Trois étapes jalonnent l'histoire de ces fouilles et études au cours des années qui ont suivi le 9 septembre 1944.

Pendant la première étape (1945—1950) les efforts des archéologues à Pliska ont tendu surtout à l'étude des chantiers dans la Ville extérieure. Plus de 30 édifices, 6 basiliques du type „Pliska" ont été mis au jour, ainsi que quelques églises cruciformes et à trois nefs. On a fouillé les tumulus XXXIII et XXXII du chantier 31 et à l'ouest du tumulus XXXIV ainsi que dans la Ville intérieure — près du Petit palais et de l'Eglise palatine. On y a reconnu quatre périodes de construction.

Aux sessions archéologiques de 1948 et de 1950 on fit le point sur les résultats acquis ainsi que sur les imperfections remarquées au cours des fouilles. On y formula également les objectifs des études au cours des années suivantes.

Au cours de la seconde étape (1951—1970) on a travaillé au chantier 31 où, sous les fondations d'édifices civils et

d'une église, on a mis au jour des huttes du VIIIe s. C'était la première agglomération à Pliska à cette époque. La seconde a été découverte au lieudit Asardere, près du tumulus XXXIV où on a découvert outre des huttes un atelier de poterie avec un four à deux étages et un lot d'argile purifiée, prête à servir à la production de céramique ainsi qu'un quartier d'ateliers de poterie et de ferronnerie. A 150 m au sud de la tour ronde au sud-ouest de la Ville intérieure on a mis au jour un mur ceignant une superficie de 1492 m². Le long des murailles est et ouest a pris forme un complexe constitué par des locaux disposés en chaîne, qui servaient de boutiques et faisaient partie du quartier commercial de la ville. A l'ouest du chantier 13 on a mis au jour des huttes du VIIIe s. et deux plaques en relief du II—IIIe s.

Les archéologues qui ont travaillé à Pliska au cours de la seconde étape ont établi l'existence de fortifications au nord du mur d'enceinte nord, restées inconnues de K. Škorpil. On a étudié d'une manière plus complète les conduites d'eau et les sources qui alimentaient Pliska. Au chantier 11 on a découvert une basilique du Xe s. du type „Pliska".

En 1960 on a étudié à fond la porte sud de la Ville intérieure avec ses quatre tours flanquantes. On y a constaté l'existence de deux périodes de construction et on a déblayé un pavement en pierre menant au centre de la ville. Le mur d'enceinte entre la porte et la tour d'angle ronde du sud-ouest fut entièrement déblayé ainsi qu'une partie du réseau de conduites d'eau. Au nord de la tour nord-ouest de la porte sud on a découvert un ensemble de 19 locaux disposés en chaîne.

Autour de la tombe de K. Škorpil on a mis au jour une hutte avec un four à argile, un atelier muni de fours destinés à cuire de la céramique, etc., datés par des monnaies de la seconde moitié du Xe et du début du XIe s. On a également étudié le réseau de conduites d'eau à l'ouest du grand bassin dans la Ville intérieure ainsi qu'une nécropole du X—XIe s. avec 112 tombes au sud et au sud-est de l'Eglise palatine, dont certaines sont recouvertes de dalles en pierre provenant de l'Eglise palatine qui, à cette époque était déjà détruite. On a aussi étudié de manière exhaustive la porte ouest de la Ville intérieure avec ses quatre tours flanquantes.

Dans la partie est de la Grande basilique on a fouillé une nécropole chrétienne. On y a découvert quatre grands sarcophages et, sur l'un d'entre eux, une plaque de pierre avec une inscription grecque datant de l'époque du khan Omurtag.

La troisième étape comprend les études entreprises de 1971 à aujourd'hui.

Тридесет години археологически разкопки в Преслав

ТОТЮ ТОТЕВ

Началото на археологическите проучвания в Преслав е свързано с името на В. Н. Златарски, който през 1897 г. малко преди започването на разкопките в Плиска от Руския археологически институт провежда частично разкриване на една от сградите в Дворцовия комплекс. Тези разкопки, макар и да са останали незавършени и резултатите от тях непубликувани, са началният момент на теренните археологически издирвания в нашите първи столици. На К. Шкорпил и на директора на Руския археологически институт в Цариград Ф. Успенски се дължат първите научно проведени през 1905 г. разкопки в Преслав и откритията, резултатите от които били публикувани. Бил е разкопан манастирът в м. Черешето. Неговата църква по план се свързва с някои от откритите в Плиска църкви и е единствената засвидетелствувана дървена монументална постройка от времето на Първото българско царство. Втората значителна сграда, разкрита същата година, е базиликата, наречена Гебеклисе, която по градеж и декоративната си скулптирана украса принадлежи на ранния период на Преслав.

Към този етап на разкопките в Преслав се отнася дейността на преславския археолог Й. С. Господинов и основаното от него и К. Шкорпил местно археологическо дружество „Тича". От 1909 до 1916 г. Й. Господинов разкопава в Патлейна, на 3 км южно от стария град останките на един от извънградските манастири. Тук за първи път се открива прочутата рисувана преславска керамика и съоръженията за нейното приготовляване. Тя направи името на Преслав известно в науката и заслужено му очерта място на голям център за производство на художествена керамика през IX—X в. Най. Господинов от това време се дължи раз-

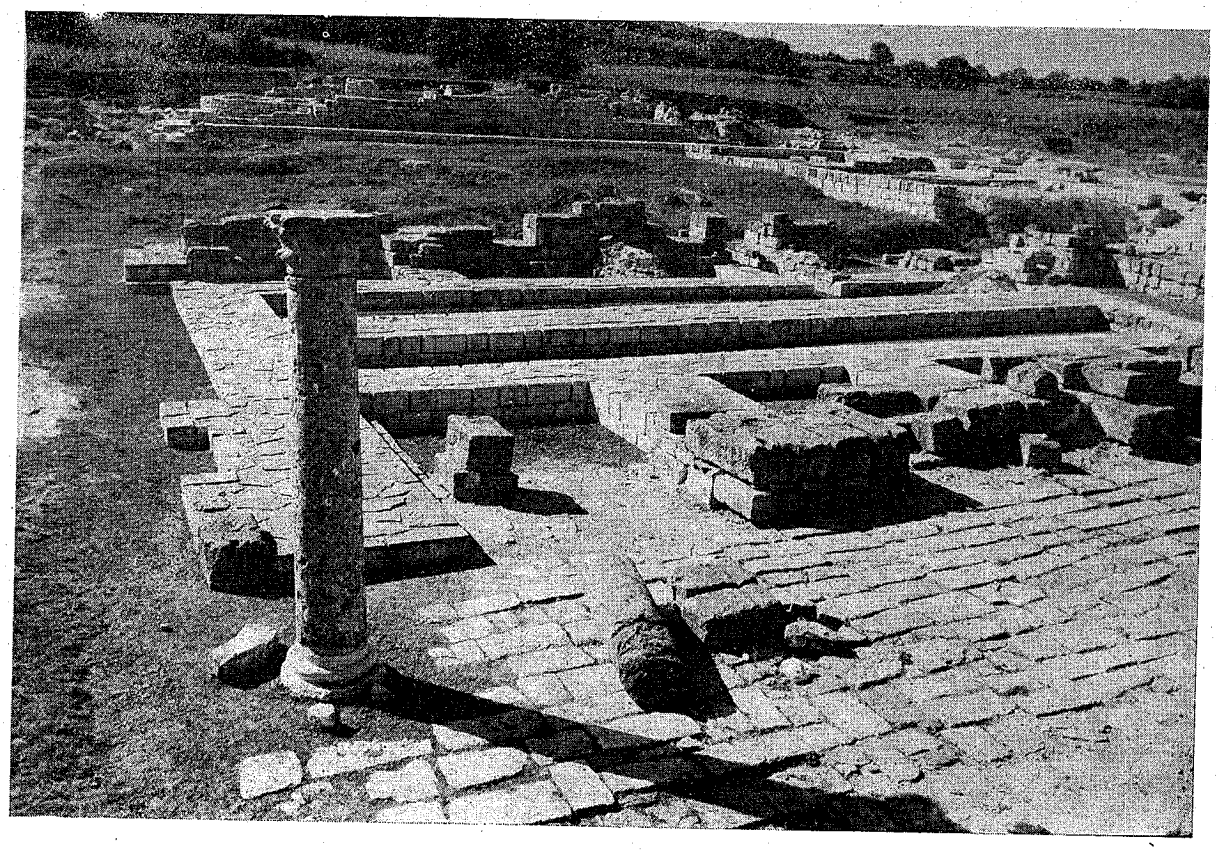

1

● *Обр. 1. Преславският дворец, изглед от изток.*
Fig. 1. Le palais de Preslav, vue de l'est

криването на няколко църкви — една в м. Въбилин дол и две в ниската югоизточна част на Външния град, известна под името Селище. При разкопките, които Господинов и Шкорпил провеждат през двадесетте години на века, е била разкрита в по-голямата си част тронната зала на дворците, които оставали дотогава вън от обсега на разкопвачите. Разчистват се и някои участъци от стените на Вътрешната крепост. Най-значителният резултат от тези разкопки е откриването и разкопаването от Й. Господинов и Кр. Миятев на Кръглата или още Златната Симеонова църква. С разкопките на Кр. Миятев на Двореца през 1930 г. завършва първият период на проучванията в Преслав. Като се изключат някои разчиствания, които Й. Господинов извършва по пътя за Патлейна и под Кръглата църква, за дълги години в Преслав почти не се работи.

За системни научни разкопки и проучвания в Преслав може да се говори едва след 9. IX. 1944 г. Заедно с останалите наши стари столици Плиска и В. Търново Преслав се превръща в един от основните източници за проучване на старобългарската култура. Теренните проучвания се провеждат на различни участъци в укрепения град — външен и вътрешен, а също в близката и в по-далечната околност на града. Ръководството на разкопките осъществява колектив от Археологическия институт и музей при БАН, към който се включват сътрудници от Окръжния исторически музей в Шумен и от други музеи в страната. Начело на колектива в продължение на двадесет години стои В. Иванова-Мавродинова.

През 1945 г. колективът се зае с проучването на група застрашени от унищожаване и изчезване паметници извън градските стени. Техните останки са пръснати в околностите по десния бряг на Тича (р. Камчия). За по-малко от пет години бяха разкрити напълно или частично над десет църкви, два манастира, четири граждански постройки и др. Разкопките показаха, че тези паметници са тясно свързани с Преслав и позволиха да

се хвърли светлина върху отделни страни от културата и живота в него.

На високия хълм Делидушка през 1947 г. бяха открити основите на голяма трикорабна базилика,[1] която датира от V в. и се свързва с живота на тракийско селище, просъществувало на десния бряг на Тича през първите векове на нашата ера. Тези данни за предславянското минало на преславския край бяха допълнени със случайни находки от късноримската епоха в м. Аргатово на десния бряг на Тича.[2] Следите от по-стара епоха обаче не ни позволяват да приемем, че на мястото на Преслав е съществувало селище от предбългарско време. На същия хълм Делидушка, северозападно от базиликата, през X в. е била издигната малка църква с долепена към нея гробница.[3]

Върху високата тераса Аврадака, която затваря от изток долината Бял бряг, се разкриват развалините на значителен по размери манастир.[4] По разположение на сградите си този манастир се отделя от останалите преславски манастири. Неговата църква се намира вън от манастирската ограда. Извън нея, на около 200—300 м, се е издигала и втора църква, означена под № 2. Църква № 1 на манастира е от особено важно значение за историята на българската архитектура. По своя план тя представлява кръстокуполна църква от сложния цариградски тип. Била е изградена изцяло от камък, а подът ѝ застлан с рязана мозайка (opus sectile). По фасадните си стени е имала вградени животински глави — лъвици, маймуна, скулптирани стилизирано от бял варовик. Краищата на улуците, които извеждали водата от покрива на църквата, били оформени като лъвски глави. Интерес за историята на българската архитектура представляват две от постройките, разкрити в близост до манастирската ограда.[5] По-голямата от тях по своя план и устройство стои съвсем близо до някои от монументалните сгради в Плиска и Мадара.

Вторият манастир, разкопан по десния бряг на Тича, се намира на терасата под Аврадака и стръмните склонове на Патлейнската

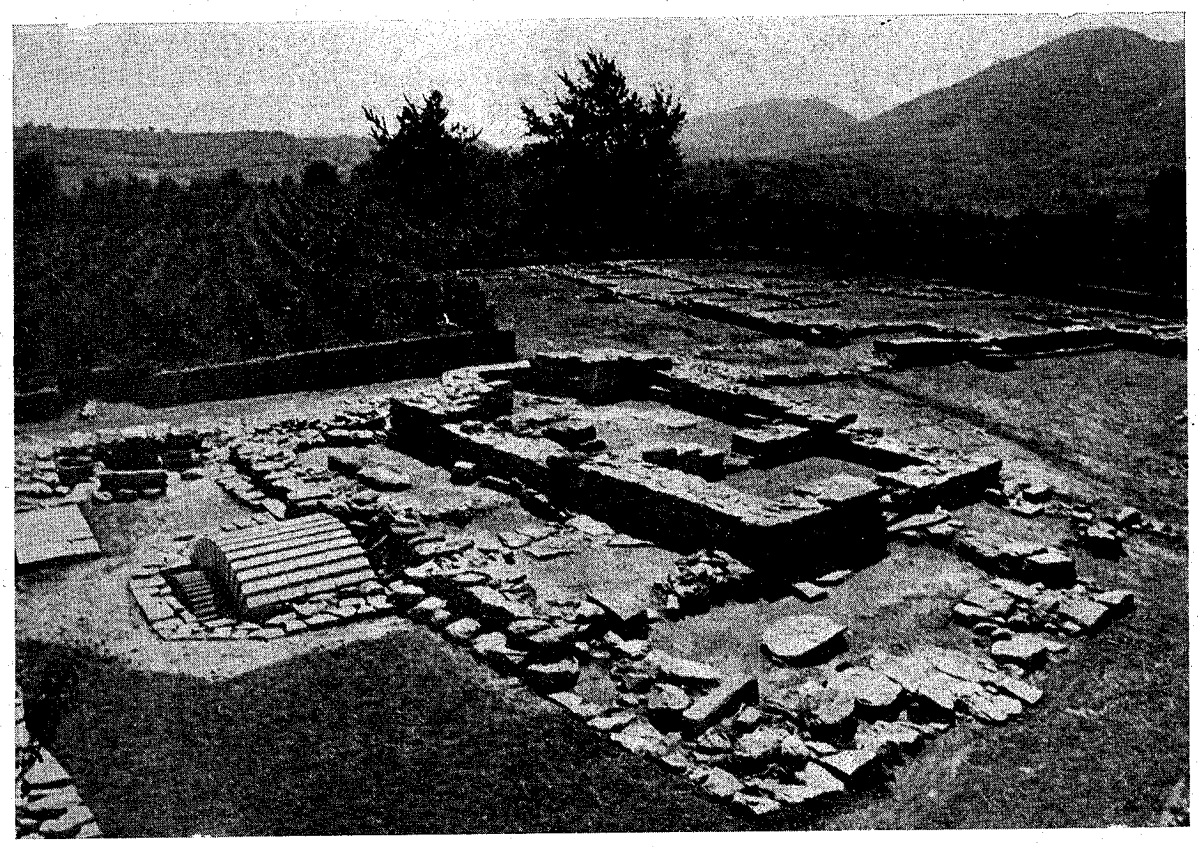

● *Обр. 2. Манастирът в м. Тузлалъка, изглед от запад. Fig. 2. Le monastère du lieudit Tuzlalăka, vue de l'ouest*

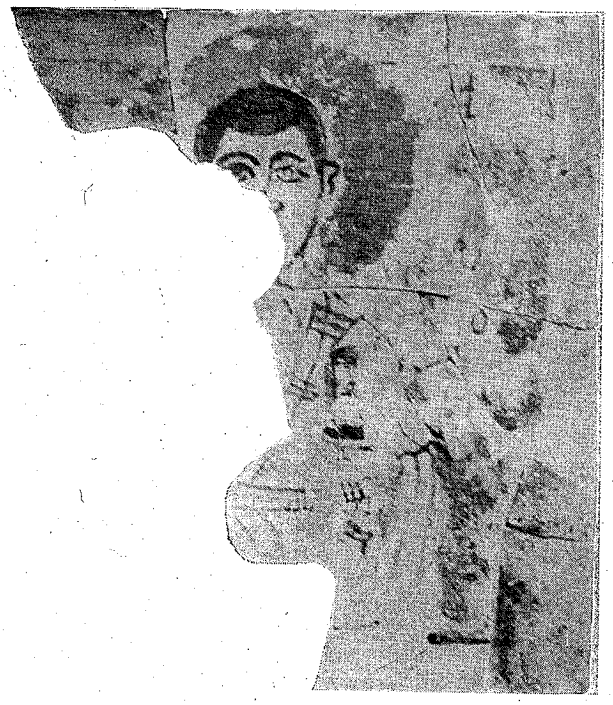

3

● *Обр. 3. Керамична рисувана икона от манастира в м. Тузлалъка. Fig. 3. Icône peinte en céramique du monastère du lieudit Tuzlalăka*

планина в м. Под Вълкашина.[6] Много обезличените му стени очертават четириъгълник, затворен с три редици „килии", продълженията на които са останали иеразкопани. От църквата, която ще да е била от преславския план с две свободни подпори за купола, са оцелели само субструкции. Една църква, открита североизточно от манастирската ограда,[7] е от характерния за Преслав тип с две подпори за купола.

В тази извънградска околност на Преслав на височината Тузлалъка, която затваря от север долината Бял бряг, съвсем наскоро беше разкопан и проучен трети манастир.[8] Откриването на последния предложи много нови данни за облика на преславските манастири. Трябва да отбележим, че тук през 1945 г. Й. Господинов разчиства основите на иеголяма църква и засводена каменна гробница.[9] От разкопките произхожда огромен материал от рисувана керамика, който разшири нашите знания за този първостепенен дял от художествената култура на Преслав.[10]

В южната част на долината Бял бряг през 1947 г. са разкопани две църкви, строени последователно на едно и също място.[11] По-старата (№ 1) показва някои особености в третирането на стениите плоскости.

По десния бряг иа Тича в м. Бял бряг е открита и църква № 4.[12] С плаиа си иа скъсена базилика тя стои изолирано от останалите църковни постройки в Преслав. Най-вероятно е да е била построеиа в края на X в.

Върху височината Гайдаржиолувата могила Й. Господинов разкопава основите на триделна верижна постройка, която въз основа на материалите от разкопките може да бъде определена като жилище на някой от заможните преславски граждани.[13] В западния край на Бял бряг се разкриват основите на още една граждаиска постройка със сложен план,[14] която има близка връзка с голямата сграда, разкопана вън от манастирската ограда на комплекса в м. Аврадака, и с някои от откритите в Плиска болярски жилища.

През 1948 г. на около 15 км южно от стария град, до бившето герловско село Виница беше разкопана църква.[15] По план, форми и конструкции и по иачин на градеж църквата не се отделя от някои църкви в Преслав и съвсем определено трябва да бъде считаиа като творба на преславската архитектура от X в. Проведените напоследък разкопки около църквата позволиха да се видят някои нови неща за нея[16] и да се открият селището около църквата с неговия некропол[17] и голям брой керамични пещи от IX—X в.[18] Резултатите от тези разкопки още по-тясно очертаха връзките иа паметниците около винишката църква с Преслав. Откритото там средновековно селище се превърнало през IX—X в. в голям център за производство на строителна керамика, предназначена за големите строежи, които цар Симеои предприема в столицата си.

От 1949 г. колективът, който ръководи разкопките в Преслав, насочва вниманието си към издирване и проучване на паметниците в укрепената градска територия.

В югоизточната част на Външния град, известна под името Селище, където са открити от времето на първите разкопвачи на Преслав ияколко гробнични църкви, се откриха части от основите на три обширии комплекса. Жилищните и стопанските постройки на единия са разположени около църква № 4, а на втория — на север от нея.[19] На северозапад от тях се е простирал трети феодален комплекс, но вече манастирски.[20] Манастирската църква-костница към него е била със солиден градеж и богата архитектурна украса. До северната й страиа отвън

2

е долепен малък параклис, в който през 1954 г. бе открит гробът с надписа на Симеоновия и Петров чъргубиля Мостич. Надписът е написан с хубаво унциално писмо. Той разкрива една страна от живота на чъргубиля. В него се споменават цар Симеон и цар Петър и по този начин се датира до смъртта на последния.[21] Вътре в църквата се откриват и други зидани гробници, в които са били погребвани знатни представители на феодалната аристокрация. Не е лишено от основание изказаното от В. Иванова предположение, че гробът, открит в притвора на църквата, е може би на самия цар Петър. За особеното положение на манастира свидетелствуват намереният оловен печат на цар Симеон[22] и печатът на Георги монах и синкел български,[23] а също така и каменният кръст с врязан надгробен надпис на „раба божия Анна".[24] Надписът е с успореден текст на старобългарски и на гръцки език. Втората църква на манастира е с малки размери и представлява гробнична постройка от кръстовидния тип със запълнени междураменни пространства. В комплекса е разкрита и работилница за производство на мозаични кубчета от стъкло, използувани в украсата на някои от градските църкви. По-друг характер е имала северната част на Селище, където протича Румска река, приток на Тича. Тук са открити железарски работилници,[25] керамични пещи, глинени съдове и много метални предмети, които свидетелствуват за дейността на занаятчии.[26]

Производствени съоръжения се откриват и на други места. В близост до известната Кръгла църква са разчистени работилници за рисувана керамика,[27] покрай пътя за Патлейна нови керамични пещи[28] и други, които очертават Преслав като средище на редица занаяти. На запад от проучената южна порта се откриват осемнадесет верижно свързани помещения на голяма сграда, за гръб на която от север е служела крепостната стена. Въз основа на намерените при разкопките материали и на някои наблюдения разкопвачът не без основание определя характера на постройката като търговски помещения.[29]

От откритите през този период църкви в Преслав специален интерес представляват двете църкви, строени една след друга при чупката, която вътрешната крепостна стена прави на изток.[30] Първата църква е била кръстовидна куполна постройка от един порядко срещащ се тип, при който рамената на кръста излизат извън основния квадрат.

4

● *Обр. 4. Оловен печат на цар Петър от комплекса на юг от Кръглата църква. Fig. 4. Sceau en plomb du tsar Petâr provenant du complexe au sud de l'Eglise Ronde*

След нейното разрушаване през X в. на мястото изградили втора куполна църква, около която през годините на византийското владичество възникнал некропол. По-късно през XIII в. там възникнала железарска работилница.

В югоизточния край на м. Селище в близост до Тича се попадна на една от портите на външната градска стена.[31] Последната е представлявала масивна, почти квадратна кула, прорязана с проход в приземието. Тя намира близост с източната порта на Омуртаговия аул при Чаталар (с. Цар Крум) и с южния вход на дворцовата ограда в Плиска. За устойчивост на терена строителите прибягнали до познатата ни от монументалните

строежи на Плиска система за укрепване чрез забити колове („пилоти"). Освен това покрай стената в този сектор отвън е изграден един своеобразен каменен „вълнолом" (контрафорс) срещу приижданията на реката.[32]

Изследвачите на Преслав се сдобиха с по-пълни данни и за вида на вътрешните градски порти.[33] Портата на вътрешния град от юг, макар и с по-малки размери, е еднаква със северната и с портите на каменната крепост в Плиска. На около десетина метра от южната порта се разкрива хоросанената подложка на югоизточната кула. На север от кулата се разчистват верижно свързани в един ред помещения, които крепостният зид затваря от изток. При някои от помещенията се наблюдават преустройства от Втората българска държава, когато животът в Преслав, както потвърдиха разкопките, е протичал стеснено в границите на Вътрешния град.

Проучванията през този период са свързани с откриването в по-далечната околност на Преслав на Омуртаговия аул на Тича при с. Цар Крум.[34] В продължение на няколко години се разкрива укрепление с два отбранителни пояса — землен от ров и вал и вътрешна каменна стена, включваща казармени постройки, баня и др. Стана ясно, че надписът върху Чаталарската колона не се отнася за основаването на Преслав, както се смяташе от първите изследвачи, а за това укрепление.

Темпът на разкопките в Преслав през следващите десет години (1960—1970) значително се усили. В колектива, който провежда разкопките, бяха включени нови сътрудници, което позволи да се работи на по-широк фронт и по-продължително време. Разкопките сега не се изчерпват със системни проучвания само в чертите на укрепената градска територия. На археологическо изучаване се подлагат и площи в по-далечната околност.

Задача № 1 от 1962 г. насам са разкопките на Двореца. Картината за него, очертана при краткотрайните и през различно време провеждани разкопки от Златарски, Шкорпил, Господинов, Миятев и Мавродинов, макар многообещаваща, беше бегла и неясна. Една по-завършена представа за дворците на преславските владетели можеше да се очаква само след цялостното разкриване на започнатата източна дворцова сграда и свързаните с нея на запад и на север части. Системните разкопки са под ръководството на Станчо Ваклинов. Дворецът представлява голяма правоъгълна постройка,[35] ориентирана север — юг и по своя план напомня Големия дворец и Малкия дворец на първата столица. И тук приземният етаж е бил поддържан от три надлъжни стени. Колони са разделяли залата на три кораба, на които в северния край са отговаряли три помещения. Неотдавна беше довършено изясняването на залата от север. В тази част с посока изток—запад са разкрити солидно градените основи на триделна сграда, застлана с бели варовикови плочи, фугите на които са измазани с червен хоросан. В общи линии е изяснен с плановата си схема и вторият корпус на дворцовите постройки. Тук са налице внушителните останки от голяма правоъгълна сграда, ориентирана по оста на източния дворец. На юг сградата завършва с дълбока апсида. Планът, строителната техника и намерените при разкопките находки показват три периода в живота на сградата. С началния си план тя ще да е била изградена в предстоличния период на Преслав, възможно по времето на Крум или Омуртаг. По-късно са били направени разпределителните стени на помещенията и коридорът по средата ѝ. Откъм север сградата е била снабдена с голяма входна зала. С очертанията си последната се включва в каменната стена, която е ограждала отвред западния дворец. В този северен сектор на комплекса попада и шахтата-колектор за неговото водоснабдяване.

На север от източния дворец и триделния портик се попадна на участък от комплекса, свързан по всяка вероятност със стопанския живот в него. Този живот е бил скрит от погледа на посетителите зад зидана от варовикови блокчета ограда, включваща по всяка вероятност стопанските постройки, обори, складове и др. Покрай нея от изток беше открит в началото си каменен път-улица, който държи посока към север. Възможно е да е отвеждал към северната порта на крепостта. Над 20 пещи-варници от турската епоха, открити в северната част на комплекса, свидетелствуват за съдбата на двореца през годините на турското владичество. В някои от пещите, останали недогорели, се намериха корнизни дялове от мрамор и варовик, капители, колони и други архитектурни детайли, свързани с богатата украса на дворцовите постройки. На изучаване бяха подложени площи на изток и юг от главните дворцови постройки, където се откриха и набелязаха нови части, свързани с дворцовия комплекс.

Системните разкопки в южната част на Вътрешния град се явяват продължение на археологическите проучвания, започнати в края на петдесетте години. Те позволиха да бъдат доразкрити основите на верижна сграда с помещения в една редица и чардак пред тях. Намерените находки при разкопките показват, че животът в нея е бил тясно свързан с живота на крепостта. По-късно, през годините на Второто българско царство, когато в Преслав се живее активно само във Вътрешния град, се е образувал дебел културен насип над старобългарските строежи, които при разкопките се откриват много обезличени. Значителен успех на ръководителите в този сектор е откриването през 1968 г. на неизвестна дотогава крепостна стена, която върви успоредно на известната от юг и изток вътрешна стена на града.[36] Цялостното й проследяване още не е завършено и за нейната дата е трудно с увереност да се заключи.

Вниманието на изследвачите в Селище през този период е насочено към разкриването на интересен жилищен комплекс. По размери и устройство комплексът намира близост с някои от известните градски и извънградски манастири на Преслав от IX—X в. Помещенията от север, изток и юг затварят двор, в средата на който бяха разчистени основите на църква с характерния за Преслав кръстокуполен план. До северната страна на църквата се долепват основите на голяма гробница с осем зидани гроба.[37] Скелетите на деца, открити в някои гробове, и производственият характер на някои от помещенията са дали основание на ръководителя на разкопките да приеме, че тук се касае не за манастир, а за граждански ансамбъл.

На запад от този комплекс в Селище през 1968 г. се попадна на основи от варовикови блокове, които затварят съоръжение, подобно на кръгла кула. До него бяха открити корита, зидани от големи тухли. За свързване е употребен водноупорен хоросан, съдържащ примеси от стрити на прах червени тухли. Към кръглата постройка от север се отнасят основите на едноделна правоъгълна сграда. За предназначението и характера на откритото ще може да се съди по-определено, след като бъде разкрит и теренът наоколо.[38]

Консервационните работи на една малка гробнична църква в Селище, открита през 1948 г., наложиха провеждането на допълнителни разкопки за изясняване на нейния план.[39] Установи се, че последната е претърпяла някои преустройства, а също така и това, че тя не е стояла сред други сгради изолирано.

На археологическо изучаване през разглеждания период бяха подложени и площи в северната част на Външния град. В този участък попадат новите гробища на Преслав, където през 1963 г. при копаене на гроб беше намерена чашата на Сивин Жупан.[40] Тази забележителна творба на старобългарското изкуство стана повод за провеждане на спасителни разкопки, при които се откриха основите на голяма четириделна сграда, част от някакъв значителен комплекс в този край на Външния град.[41] Недалеч от сградата се попадна и на двуобреден некропол от IX—X в.

С разкопките на северната порта на външната градска стена през 1969 г.[42] приключи един стадий от проучванията в тази северна част на стария град. По размери и план портата е съвсем еднаква с откритата по-преди порта на градската стена от юг. Стана безспорно, че портите, открити от север и от юг на външната стена, са били от военен тип, подобни на портата в аула на Омуртаг и на тази на дворцовата ограда в Плиска.

През шестдесетте години бяха разкопани и паметници на левия бряг на Тича. На 150 — 200 м от високо вкопания ляв бряг на реката бяха разкопани останките на обширен по размери граждански комплекс.[43] До нас са стигнали запазени основите на две звена от комплекса, които се състоят от верижно свързани помещения с различни размери. Намерените профилирани каменни бази са служели за стъпване на дървените колони на чардак пред нея. Стените на постройките отвън и отвътре са били измазани с фина варова мазилка. В западната половина на комплекса се откри постройка с каменна площадка пред нея. Там се намериха желязна шлака и много и с различно предназначение метални предмети: над сто железни пластини от предпазно въоръжение (ризница), върхове на стрели, ножове и др., които сочат, че тук е била поместена железарска работилница. Това създава по-пълна картина за един от многото феодални комплекси от IX—X в. в околностите на втората столица.

В м. Сакалова могила се откри базилика. На базиликата се попаднало през 1965 г. при изграждането на дига срещу Драгоевска река, десен приток на Тича. При проведените разкопки беше разкрита трикорабна ба-

зилика.[44] Широките 1,60 м основи предполагат доста дебели стени, които не са били разчленени нито отвън, нито отвътре. За нейната богата пластична декорация вътре свидетелствуват многото мраморни плочи от цокъл и олтарна преграда. Наоколо личат останки от градежи на извънградско поселение, цялостното изясняване на което ще спомогне да се видят някои малко познати страни на живота в нашата втора столица. Предприетите работи за заздравяване на църквата в Тузлалъка през 1968 и 1969 г. станаха повод за нови разкопки, при които беше разкрит още един от извънградските манастири в Преслав.[45] Крилата на манастирското общежитие от север, юг и изток ограждат голям вътрешен двор, който от запад се затваря с олтарните части на манастирската църква и долепената от север на нея втора каменна гробница. Изясни се строителната история на известната от Господинов църква, която се оказа строена на мястото на по-стара българска църква. Изключителен интерес представлява една постройка в комплекса на юг от църквата. Тя е квадратна по план с по едно квадратно помещение в четирите й ъгъла. Сграда с такъв план се открива за първи път не само в Преслав, но и в останалите старобългарски средища. С данните за една евентуална реконструкция над основите постройката намира аналогии в архитектурата на Близкия Изток и в иранската архитектура. Манастирската църква е с характерния за Преслав кръстокуполен план. Междурамията на кръста пред страничните апсиди и вътрешната страна на нартиката са били оформени с плътни стени и заедно с двете гробници от север на църквата са служели за крипта на членовете на манастирското братство. Отвътре църквата е била украсена с разноцветни плочки от преславската рисувана керамика. Рисуваните плочки по пода са били инкрустирани в легла, издълбани във варовикови плочи. Тази богата многоцветна украса е изработена в манастира. За последното говорят намерените в голямо количество при разкопките материали и наличието на керамично ателие, предназначено за нейното приготовляване. Това ателие на юг от църквата дава възможност да се проследят етапите на системно и разнообразно производство на художествена керамика. Точното фиксиране на находките позволява да се съди за производствения поток във всяко едно от четирите помещения на ателието. Особено важен материал на изследвачите се предоставя от ямата за производствени отпадъци и брак. От там постъпиха няколкостотин рисувани керамични плочки. Откритият керамичен материал предлага нови и непознати мотиви. Само рисуваните и релефни икони, излезли от ямата за брак към ателието, като част от едно системно и разнообразно производство са достатъчни, за да покажат Преслав като един от големите центрове в Европа за производство на художествена керамика през IX—X в.[46] Манастирът е бил свързан и с други отрасли на старобългарската художествена промишленост. Животът в манастира е бил прекъснат от стихиен пожар при превземането на Преслав от Й. Цимисхий в 972 г. През второто царство е бил отчасти възстановен. Над развалините на първата, великолепно украсена църква била изградена малка еднокорабна църковна постройка. Изглежда, че тя е била подобна на покритите със стенопис църкви на Трапезица във В. Търново.

През 1971 г. проблемите на нашите първи столици се обединиха и тяхната разработка беше поверена на обновен състав от сътрудници, оглавяван от тричленно ръководство от Археологическия институт и музей при БАН.

За историята на изграждането на Преслав като укрепен център от изключително важно значение се явяват проучванията на крепостните стени и съоръжения.[47] През този тригодишен период разкопвачите насочиха усилията си към разкриване на укрепителната система на Вътрешния град, която в няколко участъка беше проучвана през предишните години.

От изток на вътрешната крепостна стена археолозите разкриха неизвестна досега порта. Макар стигнала до нас доста обезличена, източната порта внася още данни за този тип съоръжения на вътрешната крепост на Преслав. Във втори участък при чупката, която същата стена прави от изток, се откри подложката на кръгла кула. Това откритие е от особено значение, тъй като позволи да се осветли по новому хронологията на вътрешната стена. Стана ясно, че с тази кръгла кула е бил оформен североизточният ъгъл на най-ранното каменно укрепление на Преслав, преди той да стане столица на държавата. Покъсно към кулата е било добавено разширение на крепостната стена от север, което с основание може да бъде отнесено към столичния период на Преслав и да се отдаде на Симеон. По този начин изказваното досега

предположение за аул на мястото на Преслав намери конкретно и сигурно потвърждение.

Върху вътрешното лице на някои блокове от разчистения към на крепостната стена, в близост до новооткритата кула бяха открити над сто врязани рисунки.[48] Докато останалият репертоар на рисувачите, макар и нов, е застъпван и малко или много познат от другите паметници в Плиска и Преслав, то изображение на кораб (върху един от каменните блокове) се открива за първи път и интересът към него е не само художествен, но и от историческо гледище.

Разкопките, провеждани на третата крепостна стена, разкриха първата баня в Преслав.[49] По план и устройство тя има връзка с откритите по-преди в Плиска и в аула на Омуртаг при с. Цар Крум бани. Не е изолирана и от откритата съвсем наскоро втора банска постройка в Преслав при манастира в северозападната част на външния град.

● *Обр. 5. Манастирът в северозападната част на Външния град (м. Под зъбуите), южна половина.*
Fig. 5. Le monastère dans la partie nord-ouest de la Ville extérieure (lieudit Pod zâbuite), moitié sud.

През последните няколко години се засили темпът на проучванията и в Дворцовия център.[50] Бяха включени за разкриване нови участъци от терасата, на която са стъпили дворцовите постройки. Изследвачите тук трябваше да преодоляват дебели пластове от Втората българска държава, които се бяха наслоили върху старобългарските градежи. В някои от сградите се констатираха преустройства и преправки. В късния пласт на юг от западния дворец се откри малко съкровище от сребърни и златни накитни предмети, придружени с три златни и една сребърна монета от XIII в. На юг от двата корпуса беше разчистен каменен плочник и се установи леглото на дебела ограда на стена. Леглото на оградата не е изключено да влезе с очертанията си в т. нар. трета крепостна стена, която се проследява в пространството между дворците и южната порта на Вътрешния град.

По проблема за гражданската архитектура в Преслав през IX—X в. интересни данни продължават да постъпват от разкопките на комплекса, разположен на север от църква № 4 в м. Селище.[51]

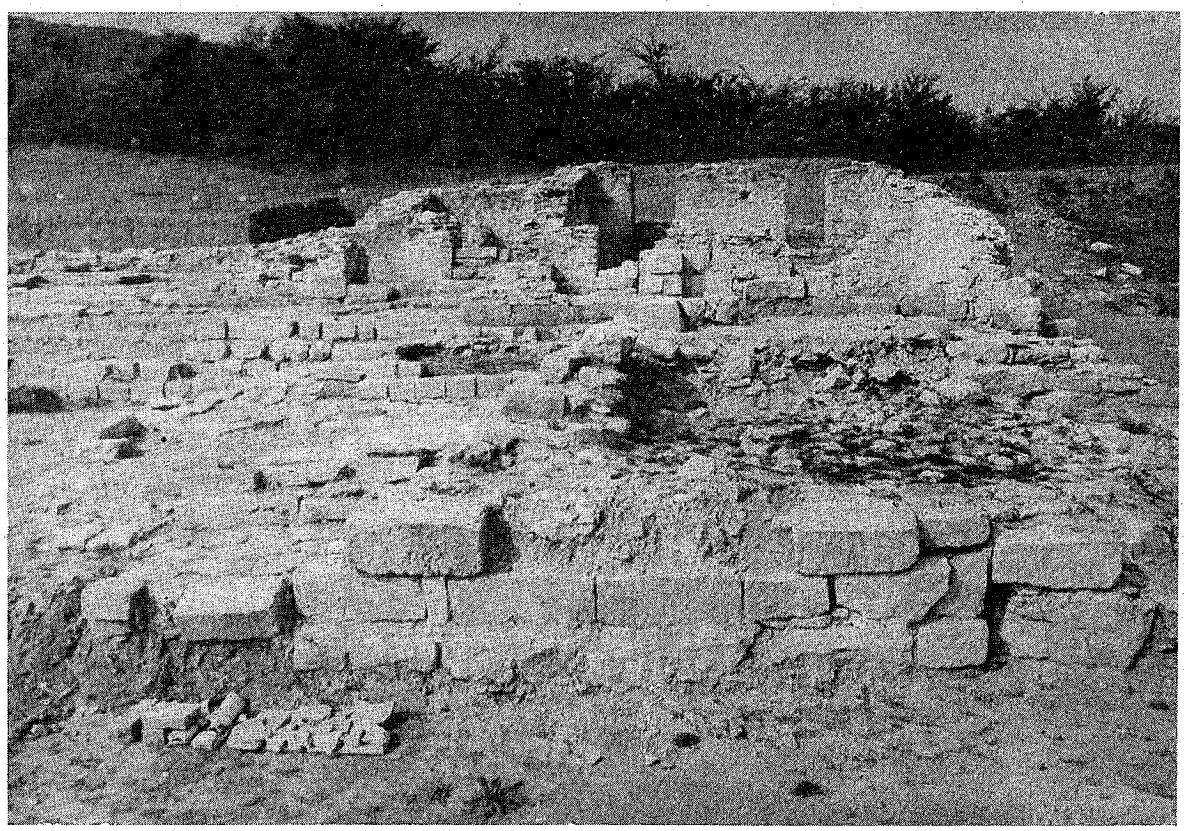

5

6

6

● *Обр. 6. Глазирани керамични съдове от манастира в северозападната част на Външния град (м. Под зъбуите). Fig. 6. Vases en céramique à glaçure du monastère de la partie nord-ouest de la Ville extérieure (lieudit Pod zăbuite)*

Разкопките в Патлейнския манастир, открит в началото на века от Й. Господинов, бяха наложени във връзка с консервационните работи. Макар да имаха сондажен характер, те внесоха яснота в строителната история на комплекса и стана възможно да се пристъпи към една по-тясна и детайлирана картина на строежите, отразени в известните досега планове.[52] Нанесени бяха нови и неизвестни помещения към корпусите върху терасата на юг от манастирската църква и се констатираха редица преправки и преустройства, свидетелстващи за активния и продължителен живот в манастира през IX—X в. За втория манастир, на юг от Кръглата църква, доскоро се знаеше съвсем малко от направените сондажни проверки през 1969 и 1970 г. При разкопките, проведени напоследък, беше разкрито голямо крило от разгънати верижно помещения с посока изток—запад.[53] На юг от него се попадна на гробове от некропол, възникнал върху рушевините на сградите през годините на византийското владичество и втората българска държава.[54] От разкопките произхождат още един (осми по ред) оловен печат на цар Петър[55] и богато украсени керамични съдове.

Особено интересни данни за облика на преславските манастири бяха предоставени на археолозите от разкопките на манастира в северозападната част на Външния град.[56] Този комплекс поразява с обширните си размери (над 10 дка застроена площ) и богатството на находките.

За историята на старобългарската архитектура интерес представляват някои от разкритите в комплекса постройки. В северната половина на манастирския двор се е възвисявала манастирската църква. Днес за нейния кръстокуполен план свидетелстват оцелелите на височина 0,50—0,60 м каменни

основи. На север по цялото протежение на църквата се е намирала манастирската крипта, предназначена за тленните останки на членовете на манастирското братство. Крипгата се откри на дълбочина 2,50 м. До нея и сега отвеждат тринадесет каменни стъпала, след което през красиво оформения вход с клебове за врата се е влизало в самата крипта. Последната представлява правоъгълна зала, по дължина на която се редуват шест засводени зидани гробни камери. Над седмата камера в източния край на помещението е бил оставен единственият прозорец, през който си е проправяла път светлината. Гробницата отчасти напомня за известната отдавна гробница в Патлейна, но по размери, устройство и монументалния си градеж от варовикови блокове е нещо ново за този вид съоръжения.

В северозападната част на комплекса бе открита баня. По дългите си стени от изток и от запад постройката е разчленена от по три полуцилиндрични ниши—белег, твърде характерен за репертоара на преславския майстор от X в. (Кръглата църква, църква № 1 в Бял бряг, църквата до бившето с. Виница и др.). Влизането в банята е ставало през два входа, поместени в източните ъгли, а преминаването от помещение в помещение е било оформено анфиладно. Отоплителната хипокаустна система на банята се е запазила с петите на сводовете. Тази баня намира близост с баните, открити в дворцовия център на Плиска, с банята в Омуртаговия аул на Тича при Цар Крум, с банята на юг от двореца на преславските владетели и с редица средновековни бански постройки извън нашите земи.

От разкопките на манастирския комплекс произхождат много и извънредно важни находки, които говорят за изключителното богатство на неговите обитатели. Наличието на стоки, доставени от Близкия Изток, като фаянсоподобни съдове и релефна белоглинена керамика от Византия, подсказва за известен лукс на живота в него. Богатството на каменнопластичната декорация на някои сгради от няколко вида корнизни дялове, мраморните капители и плочи със скулптирана по тях релефна украса, плановете на сградите и ателиетата за рисувана керамика, художествена резба върху кост, стъклена и подова рязана мозайка и др. сочат, че обитателите на манастира са били видни представители на феодалната аристокрация. Засега е безспорно това, че тук в близост до двор-

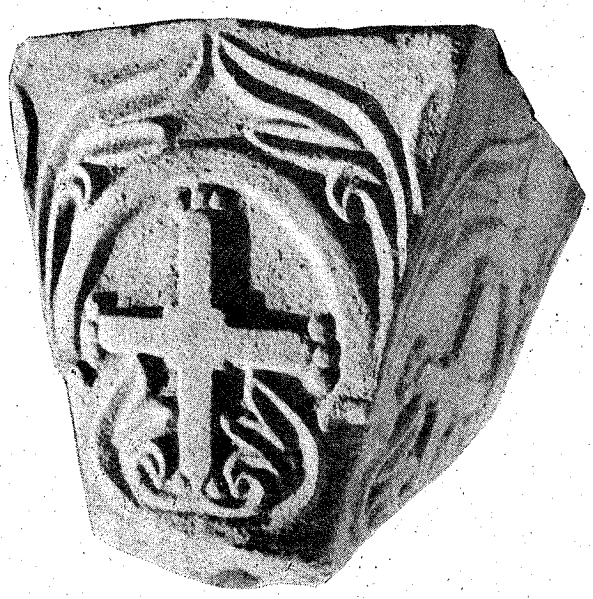

7

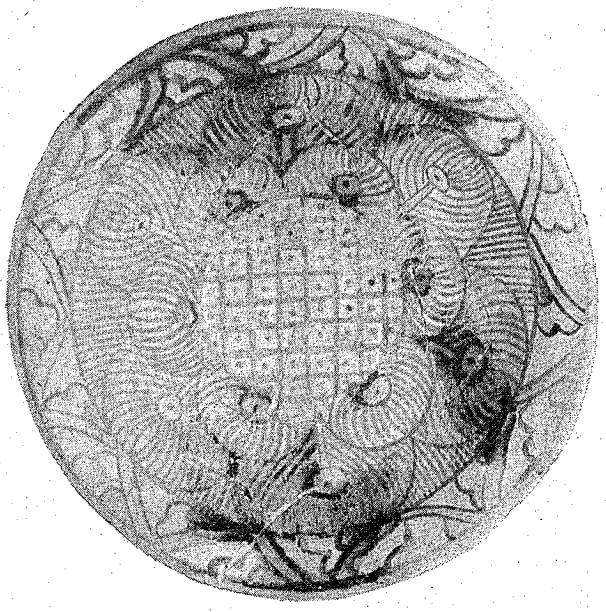

8

● *Обр. 7. Мраморен капител от църквата на манастира в северозападната част на Външния град (м. Под зъбуите). Fig. 7. Chapiteau en marbre de l'église du monastère de la partie nord-ouest de la Ville extérieure (lieudit Pod zăbuite)*

● *Обр. 8. Рисуван керамичен съд от манастира в северозападната част на Външния град (м. Под зъбуите). Fig. 8. Vase en céramique peinte du monastère de la partie nord-ouest de la Ville extérieure (lieudit Pod zăbuite)*

ците на владетелите в Преслав е съществувал голям и богат манастир, в който е живял висококултурен елит от книжовници, писатели и други дейци на старобългарската култура през X в.

Прегледът на разкопките в Преслав не би бил пълен, ако не задържим, макар и накратко, вниманието си на проблема, свързан с издирване и изучаване на некрополите.[57] Системните проучвания по тази задача са в своето начало. През последните две-три години се направиха разкопки на некрополи, открити в няколко сектора на града и неговата околност. Проведени бяха сондажни проучвания и за издирване на некрополите от езическия период на Преслав. Данните, които предстои да постъпят от разкопките по тази задача, ще послужат на изследвачите при изясняване на важни страни от материалната и духовната култура на населението в нашата втора столица, при разрешаване на въпроса за етногенезиса на българската народност през средновековието.

Със системно провежданите разкопки през последните тридесет години Преслав се очерта като град в истинския смисъл на думата. Неговата фортификационна система, намерила израз в две солидно градени от каменни блокове стени, завършващи със зъбери и снабдени с кули, кръгли в ъглите, четвъртити по протежението, и порти с кули и сега поразяват с монументалния си вид. В светлината на резултатите от разкопките Преслав се явява самостоятелен творчески център в различните отрасли на старобългарската материална и духовна култура. Той е не само укрепен административен и държавен център, но и голямо културно и книжовно средище. Върховете, които отбелязват в своето развитие занаятите, изкуствата и писмеността в града, определят в същност облика и чертите на ранната българска култура. Неговите архитектурни паметници се отличават с оригинални форми и конструкции и с богата керамопластична украса. Творби като керамичния образ на св. Теодор, чашата на Сивин жупан, многобройните образци на рисувана керамика и декоративна скулптура, кирилските надписи и др. по безспорен начин сочат големите творчески възможности на старобългарските майстори, книжовници и художници през IX—X в.

[1] В. Иванова. Базилика на Дели-Душка в Преслав. — РП, III, 1948, с. 65—73; За керамиката от Дели-Душка вж. Ст. Станчев. Находища с тракийска керамика в Преслав. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, с. 405 и сл., обр. 2, 3.

[2] Цв. Дремсизова. Проучване в м. Аргатово, Преславско. — Археология I, 1959, кн. 1—2, с. 74 и сл.

[3] Ст. Станчев. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951—1952. — ИАИ, XX, 1955, с. 420 и сл.

[4] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III, 1948, с. 39 и сл.

[5] Пак там, обр. 28; Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, С., 1959, с. 186 и сл., обр. 203.

[6] Л. Огненова и С. Георгиева. Разкопките на манастира Под Вълкашина в Преслав през 1948—1949 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 374—417.

[7] За местоположението и плана на църквата вж. Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, 1948, с. 79—86, обр. 1—13.

[8] Манастирът е разкопан и проучен от Т. Тотев през 1968—1969 г. Резултатите не са публикувани.

[9] Й. Господинов. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. — РП, III, 1948, с. 97 и сл.

[10] И. Акрабова-Жандова. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. — РП, III, 1948, с. 101—129, табл. I—III.

[11] В. Иванова. Две църкви на Бял бряг в Преслав. — РП, III, 1948, с. 149—159.

[12] Ст. Станчев. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, 1948, с. 76 и сл., обр. 15.

[13] Й. Господинов. Разкопки из долината Бял бряг в Преслав. — РП, III, 1948, с. 73 и сл., обр. 1.

[14] Н. Ангелов и Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 429 и сл., обр. 9.

[15] Ст. Станчев. Църквата до с. Виница. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 305 и сл.; St. Bojadžiev. L'église du village Vinica à la lumière de nouvelles données. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 241—267.

[16] Т. Тотев. Археологически проучвания около църквата до с. Виница. Сборник материали за архитектурата на I и II българска държава (под печат).

[17] В. Антонова. Средновековното селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. — ИНМШ, IV, 1967, с. 3—35; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, IV, 1967, с. 35—57.

[18] Т. Тотев. Керамични пещи в чашата на язовир „Виница" край Преслав. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 58—68; Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, VI, 1973, с. 159—189.

[19] За гражданските комплекси в Селище вж. Й. Чангова. За гражданските постройки в Селище. — В сб.: Преслав, I, 1968, с. 139—157; В. Антонова и Цв. Дремсизова. Проучвания в м. Селище в Преслав през 1960 и 1961 г. В сб.: Преслав, I, 1968, с. 158—173; Й. Чангова. Гражданска постройка в м. Селище в Преслав. — ИАИ, XLI, 1969, с. 211 и сл.

[20] Манастирът не е изцяло разкопан и проучен. Бележки за него и план на манастирската църква са дадени от В. Иванова. Преслав. Водач за старините и музея. С., 1963, с. 51—53, обр. 19.

[21] Ст. Станчев и В. Иванова в сб.: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955.

[22] Т. Герасимов. Новооткрит оловен печат на цар Симеон. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 67—70.

[23] Т. Герасимов. Нов моливдовул на Георги монах и синкел български. — ИАИ, XX. 1955, с. 587—588.

[24] Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 61—67; Два ста-

робългарски надписа от Преслав. — Български език, XVI, 1966, кн. 1, с. 39—45.

[25] Ж. Въжарова. Железарска работилница „Селище“ — Преслав. — Slavia Antiqua, VII, p. 393; За характера на тази част на Селище вж. В. Иванова. Преслав. Водач на старините и музея, с. 55.

[26] В. Иванова. Велики Преслав. В сб.: Археологически открития в България. С., 1957, с. 183—184.

[27] И. Акрабова-Жандова. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 487—510.

[28] И. Акрабова-Жандова. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ, XXII, 1959, с. 223—228; Напоследък при провеждане на консервационните работи на откритите тук пещи беше открита трета пещ; Р. Рашев. Още една пещ по пътя за Патлейна. — МПК, X, 1970, кн. 4, с.

[29] Й. Чангова. Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, с. 233—270.

[30] В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 463—486; На двете църкви напоследък се спира Ст. Бояджиев: St. Bojadžiev. Une église cruciforme à sinq nefs à Preslav. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 53—73.

[31] Портата е открита при разкопки, ръководени от В. Иванова, и цялостното ѝ обнародване не е направено. Къси бележки за портата разкопвачът е дал в: Преслав, Водач за старините и музея, с. 18; За плана на портата вж. St. Stančev. L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. — Actes du XII Congrès International des études byzantines, III, Beograd, 1964, fig. 6.

[32] Т. Тотев. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия — ИНМВ, IX (XXIV), 1973, с. 310—311; обр. 9.

[33] В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, XXII, 1959, с. 133—169; Б. Игнатов. Южната порта на Вътрешната крепост в Преслав като обект за консервация и реставрация. — ИАИ, XXII, 1959, с. 173—206.

[34] В. Антонова и Цв. Дремсизова. Проучвания при с. Цар Крум през 1958 г. — Археология, II, 1960, кн. 2; Цв. Дремсизова. Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 111—130; В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 131—153.

[35] Ст. Станчев. Преславският дворец, състояние и задачи на проучването му. В сб.: Преслав, I, 1968, с. 49—69.

[36] Разкопките на третата крепостна стена се ръководят от Ив. Жандова. Резултатите не са публикувани.

[37] Й. Чангова. Кръстокуполна църква с гробница в м. Селище в Преслав. В сб.: Преслав, II (под печат).

[38] Разкопките на това кръгло съоръжение са направени под ръководството на В. Антонова.

[39] Църквата е открита през 1948 г. от В. Иванова. Не е публикувана. Проучванията във връзка с консервационните работи се извършиха под наше ръководство.

[40] Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 5—15.

[41] Т. Тотев. Проучвания в гробницата на Преслав през 1963 и 1964 г. — ИНМШ, V, 1972, с. 41—56.

[42] Т. Тотев. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). — ИНМБ, IX, 1973, с. 304—312.

[43] Т. Тотев и Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на Тича в Преслав. — ИНМШ, V, 1972, с. 56—76.

[44] Т. Тотев. Базилика при Сакалова могила в Преслав. — В Сб.: Преслав, II (под печат).

[45] Манастирът е разкопан и проучен под наше ръководство. Резултатите не са публикувани.

[46] За рисуваните и релефни керамични икони подготвихме доклад на XIV конгрес на византолозите, Букурещ, 1971: Icônes de céramique peintes et en relief nouvellement découvertes à Preslav. Ще бъде отпечатан в материалите на конгреса.

[47] Проучванията по крепостните стени и съоръжения в Преслав се извършват от колектив под ръководството на Д. Овчаров.

[48] Д. Овчаров. Каменната картинна галерия на Велики Преслав. — Наша родина, XIX, 1972, кн. 2, с. 25—27.

[49] Разкопките на банята ръководи Ив. Жандова. Резултатите не са публикувани.

[50] Ръководител на проучванията по тази задача е Ст. Ваклинов.

[51] Разкопките се провеждат под ръководството на Й. Чангова и К. Константинов.

[52] Непубликувани резултати от Т. Тотев и П. Георгиев.

[53] Разкопките на юг от Кръглата църква се ръководят от Т. Тотев с участие на арх. Б. Игнатов, Р. Рашев и П. Георгиев.

[54] П. Георгиев. Некрополът при Кръглата църква в Преслав. — МПК, 1974 (под печат).

[55] Т. Тотев. Новооткрит печат на цар Петър. — МПК, XI, 1971, кн. 1, с. 7—8, обр. 1.

[56] Разкопките започнаха през 1969 г. под ръководството на Т. Тотев. Резултатите от петгодишните археологически проучвания не са публикувани.

[57] Ръководител на проучванията по тази задача е Ж. Въжарова. Резултатите се обнародват в дадената под печат монография „Славяни и тюркобългари“. БАН, София

Les fouilles archéologiques à Preslav au cours des trente dernières années

T. TOTEV

(Résumé)

L'auteur fait un rapide survol des recherches initiales effectuées à Preslav jusqu'au 9 septembre 1944, après quoi il expose les résultats obtenus par les fouilles systématiques qui y furent pratiquées pendant les derniers trente ans. Il décrit quelques-uns des plus importants édifices mis au jour pendant cette période, et s'attache tout particulièrement aux problèmes que ces monuments posent en se qui concerne leur aspect et la genèse de l'ancienne culture bulgare du IX—Xe s. (murs d'enceintes et les ouvrages de défense, palais, églises, monastères et complexes ubains, équipements etc.).

Les fouilles archéologiques et les recherches effectuées ces derniers 30 ans ont permis d'établir que Preslav était à cette époque une cité dans le vrais sens du mot. Son système de fortifications comprenait deux murs bâtis de blocs de pierre surmontés de créneaux et munis de tours — rondes dans les angles, carrées sur le tracé — et de portes avec des tours surprenantes même aujourd'hui par leur aspect monumental. A la lumière des nouvelles recherches Preslav apparaît comme un centre indépendant avec une activité intense dans les divers domaines de l'ancienne civilisation matérielle et spirituelle bulgare. Ce n'était pas seulement un important centre administratif de l'Etat, mais aussi un foyer littéraire et de culture. Les sommets atteints par les métiers, les arts et les lettres dans cette ville au cours de leur développement déterminent en fait les traits et l'aspect de l'ancienne culture bulgare. Les monuments architecturaux se distinguent par leur forme originale et leur construction, ainsi que par leur décor riche et plastique en céramique. Des oeuvres telles que l'image en céramique de St. Théodore, le vase du jupan Sivin, les nombreuses figures peintes sur la céramique et la sculpture décorative, ainsi que les inscriptions cyrilliques découvertes, montrent avec netteté les grandes possibilités des anciens artisans, écrivains et artistes bulgares du IXe —Xe s.

Les illustrations qui accompagnent le texte (fig. 1—8), qui pour la plupart sont inédites, donnent une image plus complète des fouilles de Preslav de ces dernières années et une idée plus précise de l'ancienne culture bulgare pendant le Premier royaume bulgare.

Материалната култура на Втората българска държава (разкопки 1964—1974)

СОНЯ ГЕОРГИЕВА

Археологическите проучвания на материалната култура на Втората българска държава започнаха едва през последните десет години.

В най-големи мащаби се провеждат такива проучвания в столицата на Втората българска държава Търново. Особено голям размах добиха те след публикуваното през 1966 г. постановление на МС за развитието на В. Търново като исторически, културен и туристически град.[1] На първо място бе окончателно разкрит и проучен дворецът на българските царе на хълма Царевец. Установени бяха неговият план, разположението и предназначението на отделните сгради, архитектурният му стил, етапите на неговото изграждане. Независимо от това, че се е намирал на непристъпния и добре укрепен хълм Царевец, дворецът е бил ограден със собствени крепостни стени, покрай които са се издигали отделни сгради, затварящи обширен вътрешен двор. Покрай западната крепостна стена са се намирали две сгради, свързани с обща фасада, гдето са били тронната зала и приемните помещения на двореца. Срещу тях край източната стена са се издигали две други сгради, в които са живеели царското семейство и неговите приближени. Трапезарията и кухнята са били покрай южната крепостна стена. Непосредствено до двата входа е имало помещения за охраната на двореца.

В средата на двора се е извисявала дворцовата църква с висок купол в средата. Църквата и някои от дворцовите сгради са били украсени отвътре със стенописи, а отвън стените им са били изградени в характерната за българския архитектурен стил керамопластична украса. Досега този вид украса у нас беше засвидетелствувана само върху църковни сгради. В двореца тя беше установена и върху сгради с гражданско предназначение. Горните етажи на сградите са били с открити чардаци, чиито тавани са били поддържани от каменни или дървени аркади. Сложна мрежа от отводнителни канали и шахти отвеждала дъждовните и отпадъчните води през зидовете навън в източна, северна и южна посока. Пред една от сградите е било изградено правоъгълно водохранилище, което осигурявало вода на дворцовите обитатели.

Установено бе също така, че дворецът е бил изграден на това място още по време на византийското владичество и е бил вероятно родово владение на водачите на въстанието от 1185 г. Асен и Петър. След обявяването на Търново за столица на държавата той станал дворец на българските царе и през двувековното си съществуване на няколко пъти е бил преустройван, разширяван и благоустрояван, обаче запазил характера си на укрепен феодален замък, готов да окаже самостоятелно отбрана и да издържи продължителна обсада. Както по своя план, така и по архитектурното си оформяне дворецът продължава стари местни строителни традиции, наследени още от античността. След падането на България под турска власт и разрушаването на двореца тези традиции се запазили в българските манастири; единствените по-значителни обществени български постройки от това време.[2]

За първи път при археологическите проучвания на двореца бяха установени по-ранните културни пластове на Царевец, свидетелствуващи за почти непрекъснат многовековен живот на това място.

Окръжният исторически музей във В. Търново започна археологически проучвания и на други обекти на Царевец. Това бяха на първо място, крепостните стени на хълма с цел да се установи точният план на укрепителната система и да се изяснят строителните й периоди. Разкрити бяха няколко напречни крепостни стени, спускащи се от оградната крепостна стена по склоновете на хълма, които са имали предназначението да усилят укрепителната система на Царевец и същевременно да охраняват кварталите на столицата, които са били разположени долу по течението на Янтра. Установено бе също, че средновековната крепостна стена лежи върху или до останките от ранновизантийска крепостна стена.[3]

През 1960 г. започна проучването на патриаршеския комплекс, разположен на най-високото място на Царевец непосредствено над двореца. Той също е бил окръжен с крепостни стени, покрай които са били жилищата на патриарха и други висши духовни лица. В средата се е издигала църквата „Възнесение Христово", основите на която са били открити още през 1900 г. До нея се е извисявала четвъртита кула-камбанария, която е доминирала над целия град. Тя е дала турското название на върха на Царевец — Чантепе (камбанен връх).[4]

Северно от двореца са разкопани основите на голяма жилищна сграда, която е била оградена с високи каменни стени, затварящи вътрешен двор, гдето е имало и обширно стопанско помещение. Тази сграда правилно е определена като жилище, принадлежащо на някого от приближените на царския двор боляри.[5]

Между двореца и патриаршията на стръмния склон са разкрити останки от няколко църкви и голям брой жилища, изградени от ломени камъни, споени с кал, които са били на един или на два етажа. Някои от тях датират от епохата на византийското владичество. Останки от жилища бяха разкрити и на други места на Царевец. Въз основа на находките, намерени при тях, може да се установи, че по-голяма част от обитателите им са били занаятчии. Следователно на Царевец освен царския и патриаршеския дворец е имало и жилища, в които е живеело обикновено градско население. Поради това Царевец е бил не само крепост за нуждите на господствуващата класа, но и част от самия градски организъм. Това е наложило дворците да бъдат оградени и със свои собствени крепостни стени.[6]

Същото нещо бе установено, както ще видим по-долу, в крепостите на средновековните градове Червен и Ловеч. Това може да се обясни с обстоятелството, че у нас най-често градовете и особено техните крепости са се развивали на мястото на по-ранни селища или укрепления, които са били гъсто заселени и животът в тях продължил и през периода на Втората българска държава.

1

● *Обр. 1. Общ изглед на двореца в Търново. Fig. 1. Vue générale du palais de Târnovo*

Проучена бе и част от един неизвестен квартал на средновековната столица, намиращ се в подножието на хълма Момина крепост, който е бил извън укрепителната система на столицата и където е живеело бедно градско население. Жилищата в този квартал са били полувкопани в земята и нагоре изградени с пръти, измазани с глина.[7] Проучен е и един от средновековните християнски некрополи на града, който се намира в източното подножие на Трапезица (преди се е смятало, че там са били еврейските гробища).[8]

В резултат на тези археологически проучвания във Велико Търново бяха добити ценни данни за топографията и градоустройството на столицата, които коригират някои от предишните становища.[9]

Археологически разкопки се провеждат не само в Търново, но и на редица други обекти от епохата на Втората българска държава. В средновековния град Червен се разкриват крепостни стени и отделни сгради в цитаделата на града — по-високата и по-добре укрепена част, където е бил замъкът на феодала и жилищата на неговите приближени и на неговата охрана. Установено бе, че тук е имало селище още през ранната тракийска епоха, а през раннохристиянската епоха се е издигало внушително укрепление, изградено от големи квадрови блокове. Първоначално българите с известни преустройства са използували тези укрепителни съоръжения, но впоследствие върху тях, а на някои места до тях са построили своя укрепителна система, съобразена с новата техника на строеж и новите фортификационнни изисквания.[10] Замъкът е бил внушителна сграда, заемаща повече от 2000 кв. м с трапецовидна форма, съобразена с терена на местността. Той е бил разположен на най-високото място на крепостта, като с едната си страна е опирал до стръмния склон на рида, спускащ се почти отвесно към реката

Черни Лом. Ограден е бил със собствени крепостни стени и кули, покрай които са се редели правоъгълни помещения, които ограждали обширен вътрешен двор. Помещенията са били двуетажни. В горните етажи са се намирали жилищата на феодала и семейството му и на охраната на замъка, а долу са били складови помещения и конюшни. В източния край на двора се е издигала стройна кръстокуполна църква, която е била грижливо изградена от дялани правоъгълни варовикови блокчета и богато украсена отвътре със стенописи и отвън с декоративна керамика. Недалеч от църквата е имало водохранилище, издълбано в скалния терен. От югоизточната кула на замъка, която е опирала до стръмния склон, надолу е водела стълба с изсечени в скалата стъпала до засводен тунел, изграден от два масивни зида, достигащ близо до реката, гдето е имало кладенец.[11]

В цитаделата са разкрити още четири църкви, от които засега само една е публикувана.[12] Двете църкви, намиращи се непосредствено до замъка, са сравнително добре запазени, поради което дават ценни данни за характера на българската църковна архитектура през тази епоха.[13] Те са с внушителни размери, били са грижливо изградени с дялани блокове, сменящи се с редове от тухли и са имали богата външна и вътрешна украса.

Източно от замъка бяха разкрити основите на няколко жилища, градени от ломени камъни, споени с кал, едното от които е било с голям двор, ограден с каменни стени. Покрай тях са минавали тесни улички. Напречните са се спускали надолу, на някои места със стъпала към главната улица, която е минавала покрай замъка и е отвеждала на изток до главния вход на крепостта, от гдето е поемал път извън нея. Жилищни помещения и помещения с производствено предназначение бяха разкрити и покрай крепостните стени, някои от които са долепени непосредствено до тях. Сравнително големият брой църкви и многобройните жилищни сгради показват, че в крепостта на Червен, подобно на Царевец, са живеели и обикновени граждани. Някои от тях са били от гарнизона на крепостта, а други — в услуга на феодалите и техните близки. Бъдещите археологически проучвания в Червенската крепост ще доизяснят редица въпроси, свързани с нейния градоустройствен и поселищен характер.

Същинският град (suburbium'ът или прилградът) е бил разположен на същия рид, гдето е била крепостта, от която го е отделяла тясна седловина и изкуствен ров пред крепостта. Тази част е била оградена само с напречни крепостни стени в долната част на рида, която се спуска постепенно към коритото на реката. Там са разкрити изцяло две църкви, едната от които е била епископската църква. Тя е била с големи размери и богато украсена с керамопластична украса отвън и със стенописи отвътре. В насипа ѝ бе намерена и каменна релефна украса, между която къс от варовикова плоча, върху който има релефно изображение с главата на светец.[14] Другата църква е малка еднокорабна квартална църква. В насипа ѝ бе намерен за първи път у нас каменен модел на църквата.[15] Подобни каменни модели са известни от някои арменски църкви, гдето ктиторите са представени във висок релеф, държащи в ръцете си скулптурен модел на съответната църква, а някъде на западния фронтон отгоре също има скулптурно изображение на църква.[16] В тази част на града са разчистени и няколко пещи за получаване и преработ-

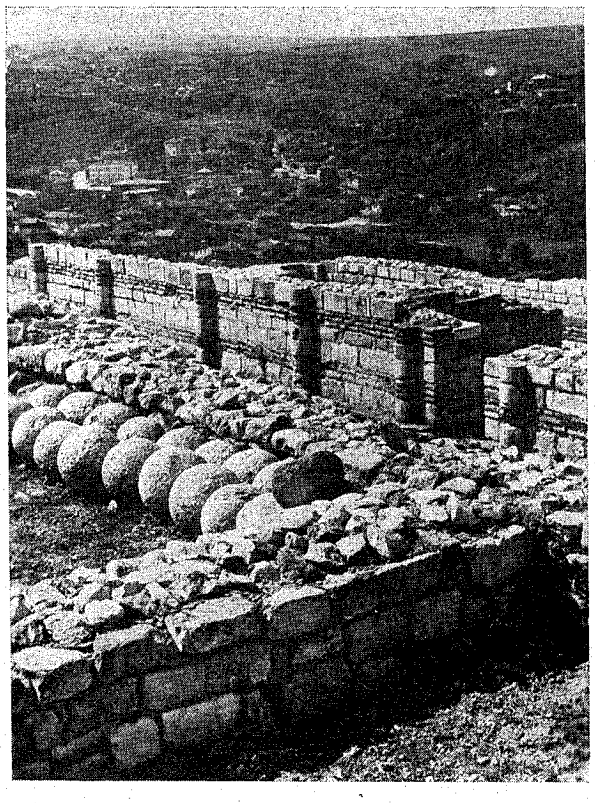

2

Обр. 2. Северозападният ъгъл на замъка и църква № 4 в Червен. Fig. 2. L'angle nord-ouest du château et l'église No. 4 à Červen

ване на желязо.[17] Около рида са пръснати и отделни неукрепени квартали на града, които тепърва ще бъдат проучвани.

От 1963 г. започнаха археологически изследвания на крепостта на средновековния град Ловеч, който се намира на една височина непосредствено до днешния град. Оказа се, че и тук е имало живот от най-древни времена. Разкрити са останки от крепостни съоръжения от няколко исторически епохи. От Втората българска държава в центъра на крепостта е разкрит жилищен комплекс, ограден с каменни стени, с опиращи до тях от запад и от юг помещения. В източната част на двора над самата скала се е издигала църквата. Изглежда, това е бил замъкът на крепостта. Освен него в цялата горна част и по-надолу на следващата тераса са били разкрити останките на няколко църкви и на жилища, градени от ломени камъни, споени с бял хоросан или с кал. Жилищата, разкрити в най-горната част на крепостта, са били разположени покрай улица, която е минавала и покрай замъка, вървяла е по дължината на терасата и е достигала до една от разкритите църкви.[18]

Интересни са резултатите от археологическите проучвания на средновековната крепост Цепина. Проследено е трасето на външните крепостни стени и е разкрит вътрешен ограден зид, в който се намират два огромни резервоара за вода. Западно от него се е спускал напречен зид, който е достигал до външните крепостни стени, като е разделял тази част на крепостта на две.[19] На южната му страна са опирали няколко помещения, две от които са били четириъгълни кули. Едната е охранявала входа на напречния зид, а другата — връзката му с вътрешния ограден зид. Несъмнено тези охраняващи зидове са били във връзка с осигуряване на защитата на замъка на крепостта, но где точно се е издигал той, за нас все още остава неизвестно. Разчистени са останките на две църкви, датиращи от Втората българска държава,[20] когато Цепина за известно време е била столица на българския болярин деспот Алексий Слав. От това време са и другите две водохранилища, които се намират източно от едната от църквите.

Освен паметниците от Втората българска държава на този стръмен Родопски връх бяха разкрити останки от почти всички исторически епохи. Тук е имало селище от халщатската епоха, което е оставило дебел и богат с находки културен пласт. Животът продължавал през латенската епоха и по време на римското владичество. През ранно-християнската епоха на върха е била издигната голяма трикорабна базилика, която по времето на Първата българска държава е била преустроена в малка еднокорабна църква. При изграждането на едното от големите водохранилища на върха тази църква е била разрушена и изоставена. Наоколо бяха разкрити голям брой жилища от ранносредновековната епоха (втората половина на I хилядолетие на н. е.), градени от ломени камъни, споени с глина, и от кирпичи и покрити с големи керемиди — тегули и имбрици.

В подножието на крепостта на няколко тераси е бил разположен същинският град, наричан от някои от византийските хронисти πόλις, т. е. голям град. На терасата непосредствено под крепостта са разчистени засега само основите на малка еднокорабна църква, а в низината всред нивите на няколко места са струпани камъни, поради което тази местност се нарича „Грамадите". Камъните са от разрушените сгради на средновековния град. По време на турското владичество областта на Цепина като гранична е била център на най-масовите насилствени помохамеданчвания на българите. По време на тях селището в подножието на разрушената вече крепост е било окончателно изоставено, а българите-мохамедани се заселили в близкото село Дорково.

Бъдещите проучвания и публикуването на резултатите от досегашните разкопки ще изяснят още повече картината на живота и на културата на тази голяма и важна в стратегическо отношение крепост.

През последните години започнала в голям мащаб археологически проучвания на останките на крепостта над Шумен, които дадоха многоброен материал и ценни данни за характера и културата на средновековния град. Тук също са разкрити останки от няколко исторически епохи. По време на ранновизантийската епоха на това място е имало внушително укрепление. През Първата и Втората българска държава Шуменската крепост също е била голяма и важна крепост. От епохата на зрелия феодализъм са разкрити останките на голям брой жилища и църкви между тях. Намери се и надпис от времето на Иван Шишман с името на града, който показва, че и тогава градът се е наричал Шумен. Разкопките на тази крепост продължават и още липсва по-цялостно публикуване на резултатите.[21]

Във Видин, този важен център на средновековната българска държава, засега археологическите проучвания са се ограничили само в замъка Баба Вида, основната част на сградите на който са от XIII и XIV в. Той е имал план, подобен на двореца на Царевец и на замъците в крепостите на средновековните градове Червен и Ловеч, при който помещенията или отделните сгради се опирали до крепостните стени, като са ограждали вътрешен двор, гдето е протичал животът на обитателите на замъците, несмущавани от любопитни погледи и защитени от вражески набези. При разкопките са намерени материали и части от строежи и от по-ранни епохи, които ще бъдат доизяснени и доуточнени при бъдещите разкопки.[22]

Ценни данни за градоустройството, жилищното строителство и културата на средновековния град са добити при археологическите проучвания на древния град Бизоне, средновековния Карвуна, при днешния град Каварна. От епохата на развития феодализъ са разкрити голям брой жилища, градени от ломени камъни, споени с кал. Те са струпани нагъсто едно до друго, без дворове и на пръв поглед без подреждане в прави улици, тъй като са били съобразени с характера на местността.[23]

Вече няколко години се провеждат археологически проучвания на терена на средновековната крепост Калиакра, която за известно време е била столица на отделилото се княжество на Добротица. Разкрити са културни останки от почти всички исторически епохи. Намерени са ценни материали от епохата на развития феодализъм, които още не са публикувани. Засега е обнародвана само еднокорабна църква от XIV в., която се свързва с архитектурата на църквите от вътрешността на страната.[24]

Преди повече от 15 години бяха направени проучвания по дефилето на р. Лева до град Враца, гдето се е намирал средновековният град Вратица. Установено бе, че от двете страни на реката са били разположени укрепените части на града, докато по течението на реката са били жилищата и работилниците на неукрепената му част.[25] За съжаление тези проучвания бяха прекратени и останаха недовършени и досега.

В крепостта при Свищов също бяха започнати разкопки, въз основа на които бе установено, че там е имало живот още през латенската епоха. Крепостта датира от времето на Втората българска държава.[26] Тези

Обр. 3. Съд от трапезна керамика от двореца в Търново. Fig. 3. Vase de céramique de table du palais de Târnovo

проучвания също бяха прекъснати и останаха недовършени.

В Кърджали почти в центъра на града е била разкрита внушителна по своите размери триконхална църква от епохата на Втората българска държава върху останките на по-ранна църква.[27] Това показва, че на мястото е имало значително средновековно селище, което е било неизвестно досега.

През последните няколко години започнаха археологически проучвания в крепостите на средновековните градове Мелник, Никопол, Станимака (дн. Асеновград), Овеч (дн. Провадия). Резултатите от тези проучвания още не са обнародвани.

Ценни данни са добити при археологическите изследвания на големите антични градове, които продължили да съществуват и през средновековието — София, Варна, Русе, Несебър, Созопол и др. Трябва да отбележим, че доскоро почти не се обръщаше внимание на културата, останала от времето на Втората българска държава, а се даваше преднес на материалите от ранните епохи.[28] Щастливо изключение има при разкопките в София, гдето още от самото начало са правени интересни наблюдения относно стратиграфията и характера на късносредновеков-

ната култура главно по отношение на някои градоустройствени въпроси.[29] Отделна статия е посветена и на намерената там художествено украсена трапезна керамика от типа, известен под названието „сграфитокерамика"[30].

Със съжаление трябва да се изтъкне фактът, че в редица големи градове, които днес са окръжни центрове, а през Втората българска държава са били значителни градски центрове, като Пловдив, Стара Загора, Русе, Кюстендил и др., още не са започнати изследвания на културата на Втората българска държава.

Все още почти нищо не знаем за културата през Втората българска държава на Преслав, който по това време е бил един от големите градове в Северна България, въпреки че там се провеждат всяка година разкопки в големи мащаби. Обнародвана е само в отделна статия битовата керамика от един от разкопаваните обекти.[31] Повече данни за тази епоха има от обекти от околностите на Преслав. При проучването на крепостта Белград, отстояща на 6 км западно от Преслав, която е била част от укрепителната система на този град, са намерени културни останки и от XIII и XIV в.[32] Проведени са разкопки на едно неукрепено селище от времето на Втората българска държава, намиращо се на 30 км източно от Преслав, жителите на което са се занимавали с производство на тухли.[33]

Един от малкото обекти, за резултатите от археологическите проучвания на които е издадена отделна монография, е селището, което възникнало върху развалините на тракийския град Севтополис. Най-интензивният живот на това неукрепено селище е бил по време на византийското владичество. Той продължил и по времето на развития феодализъм. Жилищата в него са били паянтови, само основите им са били от ломени камъни, споени с кал, а нагоре са били градени от плет, обмазан с глина.[34] Многобройните монети, намерени при разкопките, говорят за наличието на монетно обръщение и на стоково стопанство, които са били характерни предимно за селищата от градски тип.

Обекти на археологически проучвания са и редица по-малки крепости, възникнали по времето на Втората българска държава или съществували и по това време.[35] Заслужава да се отбележи проучването на крепостите в източната част на Родопите, предприето от ОИМ в гр. Кърджали под ръководството на АИМ при БАН. По-голямата част от тези изследвания още не са обнародвани. Проучени са и редица отделни архитектурни паметници, предимно църковни сгради.[36] Нови наблюдения са направени и върху неизвестни или малко известни скални църкви и манастири в скалите на Мадара и в Коларовградско.[37]

Няколкото разкопани от тази епоха некрополи дадоха ценни данни за погребалните обичаи и интересен погребален инвентар — накитни предмети и в единични случаи части от облеклото.[38]

Благодарение на общите усилия на археолозите от АИМ при БАН и от музеите в страната в съвсем кратък срок са разкрити голям брой обекти от епохата на развития феодализъм и е натрупан огромен материал, който създава предпоставки за изучаването на материалната и на художествената култура на Втората българска държава.

Голямо е значението на разкритите архитектурни паметници и на намерените при разкопките многобройни и разнообразни дребни находки и с непосредственото им въздействие като експонати на открито и в музеите. Те представят нагледно високата култура и миналото величие на българския народ и съдействуват за патриотичното възпитание на трудещите се.

Заслужава да се отбележи и голямата дейност, която се развива за запазването и експонирането на недвижимите и движимите паметници, намерени при археологическите разкопки, като се прилагат най-нови съвременни методи в това направление.

Вторият етап от археологическите проучвания на този период обаче — научното обработване и монографичното издаване на добитите материали — е още в своето начало. Само преди няколко месеца излезе от печат монографията „Дворецът на българските царе през Втората българска държава", която обхваща първите два тома от поредицата „Царевград Търнов". В нея са публикувани изцяло резултатите от многогодишните археологически проучвания на двореца в Търново, като са намерили място както изследванията върху архитектурата на двореца и неговата архитектурна украса, така и върху многобройните разнообразни находки: надписи, монети, обикновена и художествена керамика, битови предмети, оръдия на труда, въоръжение, накити и др.[39] В последно време се появиха голям брой студии и статии, които третират отделни страни или даден вид материали от културата на Втората българска държава въз основа на новодобитите мате-

4

● *Обр. 4. Къс от стенопис от двореца в Търново. Fig. 4. Fragment d'une peinture murale du palais de Târnovo*

риали. Най-многобройни са статиите, посветени на накитите, произлизащи предимно от разкопки на некрополи. В тях се правят интересни наблюдения и заключения относно характера от тези накити. Едни от тях продължават старите традиции от епохата на Първата българска държава, в които се примесват славянски, местни антични и прабългарски елементи, други имат византийски или западни влияния, а трети са резултат на по-високите технически възможности и по-съвременни естетически изисквания.[40] Въз основа на материали, намерени в някои погребения, се правят интересни изводи за тогавашното облекло.[41] Няколко статии са посветени на керамиката от този период от определен вид или от отделни обекти.[42] Обнародваните три художествено изработени метални съда от Шуменската крепост допълват познанията ни за торевтиката от това време.[43] Предмет на специални проучвания са няколкото каменни релефа и скулптури, намерени в Търново, Червен и на други места.[44]

Ценен принос към българската материална култура е публикуването и научното изследване на различни оръдия на труда и оръжия от тази епоха.[45] В последно време е поставено началото и на проучването на стъкло-производството в средновековна България.[46]

Въз основа на натрупания вече значителен брой материали стана възможно да се появят няколко обобщителни статии за характера на българските средновековни градове у нас.[47] Голямо количество археологични материали са използувани в монографичния труд, посветен на българските средновековни градове.[48] Все още липсва обаче изследване, посветено специално на културата на българския средновековен град.

Имат своето място в археологическите проучвания на културата на Втората българска държава няколкото статии, които третират въпроси, свързани с локализирането и идентифицирането на някои средновековни градове и крепости, споменавани в писмени извори.[49]

Като резултат на засилилите се през последните години археологически проучвания на културата на Втората българска държава, от една страна, и като база за по-успешното провеждане на тези проучвания, от друга страна, са появилите се в последно време сравнително голям брой монографични изследвания на отделни средновековни български градове, при които са използувани както исторически, така и археологически данни. Това са няколко статии, посветени на културата на тогавашната столица Търново.[50] Обект на специални изследвания са Шумен, Варна, Калиакра, Мелник, а така също и крепостите, разположени по брега на Дунав.[51]

Приключвайки с прегледа на археологическите проучвания на културата на Втората българска държава през последните години, трябва да кажем, че те са съсредоточени засега почти изключително върху градските центрове, и то предимно върху техните крепости. Селата са все още извън сферата на археологическата наука. Това е една задача, която трябва да бъде поставена в най-скоро време с цялата сериозност на нейното значение.

Едно богато допълнение за изучаването на художествената култура на Втората българска държава са излезлите през последните години голям брой монографични изследвания, студии и статии върху отделни страни от българската късносредновековна художествена култура — върху гражданската и църковната архитектура, върху стенописите, върху миниатюрите и иконите, върху художествените занаяти. В тях се разглеждат и обобщават данните както от новооткритите материали, така и от известните художествени паметници. Приложената тук литература на тези изследвания не претендира за пълнота. Тя дава представа за големия размах на проучванията на културата на българския народ, която била на завидна висота в навечерието на падането на българската държава под ударите на османските завоеватели.[52]

[1] К. Миятев. Дворецът на Царевец. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 14.

[2] С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I, с. 41—43 и цит. там лит.

[3] Н. Ангелов, Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. — ИОМВТ, I, 1962, с. 57—72; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в град В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. — ИОМВТ, III, 1966, с. 1—9; Я. Николова, Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМВТ, II, 1964, с. 35—43.

[4] Материалите от разкопките на Патриаршията се подготвят за печат от ръководителя на проучванията Н. Ангелов.

[5] Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV в. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий", VIII, 2, 1970/1971, с. 112—120.

[6] Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. — В: Царевград Търнов, I, с. 34.

[7] Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековен квартал на хълма Момина крепост във В. Търново. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34—41; Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. — ИОМВТ, II, 1964, с. 19—28; Я. Николова. Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост" във Велико Търново. — ИОМВТ, IV, 1968, с. 57—65.

[8] Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — ИОМВТ, I, 1962, с. 23—34.

[9] Я. Николова. Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново. — Археология, VI, 1964, кн. 1, с. 10—15.

[10] С. Георгиева. Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 305—314.

[11] С. Георгиева, В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, с. 5—26.

[12] С. Георгиева, В. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 71—85.

[13] Срв. S. Georgieva, V. Dimova. Ein neues Denkmal der mittelalterlichen bulgarischen Architektur. — Byzantinoslavica, XXVIII/2, 1967, p. 353—358.

[14] В. Димова, С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен. — Археология, IX, 1967, кн. 1, с. 5—10.

[15] В. Димова. Модел на църква в Червен. — МПК, 1972, кн. 1, с. 21—22.

[16] Срв. С. Мнацаканян, Н. Степанян. Памятники архитектуры в Советской Армении. Л. 1971, с. 20, обр. 62 и 63.

[17] Г. Георгиев. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. — Природа, IV, 1955, кн. 5, с. 65—73.

[18] Й. Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 32—41; Базиликата в Ловешката крепост. — Археология, X, 1968, кн. 2, с. 36—43.

[19] С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина (Археологически проучвания 1961—1964 год.) — ИАИ, XXII, 1966, с. 41—56; Д. Цончев. Описание на външните стени на крепостта Цепина. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 57—60.

[20] С. Георгиева. Църква в Родопската крепост Цепина. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 47—54.

[21] В. Антонова. Проучване на средновековната култура в Коларовградски окръг (1944—1964). — ИОМШ, III, 1965, с. 7—10; В. Антонова. — Новооткрити църкви в Шуменската крепост. — ИОМШ, V, 1972, с. 3—40; В. Антонова. Църква № 5 в Шуменската крепост. — Археология, XV, 1973, кн. 1, с. 42—53; В. Антонова. Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. — ИОМШ, IV, 1967, с. 79—84.

[22] С. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 1—7.

[23] М. Мирчев, Г. Тончева, Д. И. Димитров. Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 21—109.

[24] Г. Джингов. Средновековна църква в Калиакра. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 315—324.

[25] С. Георгиева, Д. Бучински. Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. — ИАИ, XXII, 1959, с. 345—354.

[26] В. Вълов. Разкопки на Калето в град Свищов. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 7—15.

[27] Е. Манова. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 75—83.

[28] За това свидетелствува фактът, че в сборника, посветен на резултатите от археологическите проучвания в Несебър, не е отделена нито една статия за културата на този период. Срв. сб. Nessebre. I. S. 1969, 234 p.

[29] М. Станчева. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИИД, XXV, 1967, с. 213—232; Средновековният Средец — София и римска Сердика. — I Congrès international d'archéologie slave. Varsovie, 14—18. IX. 1965. Wrozław—Warszawa—Kraków, 1968, p. 368—375.

[30] М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сб. Сердика. Археологически материали и проучвания. I. С., 1964, с. 169—186.

[31] Я. Николова. Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав. — Трудове на ВПИ, В. Търново, IV, 1967/1968, с. 163—191.

[32] Г. Джингов. Крепостта Бялград и и Преслав. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 17—41.

[33] Д. Овчаров. Средновековно тухларско селище край с. Кралево, Търговищко. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 26—30.

[34] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI—XIV в.). С., 1972, с. 148.

[35] Й. Шекеров. Аневското кале се нуждае от проучване и закрепване. — МПК, 1964, кн. 4, с. 32—33; С. Бояджиев. Крепостта при с. Маточина. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 1—8; Д. Димитрова. Българската крепост „Камъка" при Оряхово на Дунава. — МПК, 1967, 3, с. 10—13.

[36] А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. — ГСУ ФИФ, 1959, кн. 1, с. 359—463; С. Станчев. Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 43—49; М. Станчева. Средновековна църква при с. Герман, Софийско. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 21—28.

[37] Ц. Дремсизова-Нелчинова, Св. Нелчинов. Скален манастир край Мадара. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 61—87; С. Маслев. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. — ИАИ, XXIV, 1963, с. 95—102.

[38] С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, XX, 1955, с. 511—557; С. Станчев, И. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 71—98; С. Станчев, Й. Чангова, Х. Петков. Некрополът в местността „Кайлъка" край Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 32—40; Н. Ангелов. Средновековен некропол в Търново. — ИОМВТ, I, 1962, с. 23—34; С. Георгиева. Археологически проучвания в Родопите през 1960 година. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 12—18; Е. Манова. Археологически проучвания в района на Златоград. — Археология, VI, 1964, кн. 4, с. 20—26; С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. — Родопски сборник, I, 1965, с. 129—168.

[39] Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Царевград Търнов. I. С., 1973, 355 с.; II, С., 1974, 417 с.

[40] С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, 65 с. и XCIX табл.; С. Георгиева. Коланни украси от двореца на Царевец в Търново. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 38—41; Б. Николов. Колективна находка от монети и сребърни накити от Враца. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 14—16; Н. Николов. Средновековни български накити от гр. Сандански. — МПК, 1967, кн. 1, с. 14—15; М. Станчева. Нови данни за средновековното златарство в София. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 310—314; В. Чачева. Находки от некропола от с. Абланица, Благоевградски окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 298—302; Д. Овчаров. За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII—XIV в.). — МПК, 1971, кн. 3, с. 16—20; Х. Джамбов. Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 291—297; С. Георгиева. Накити и тъкани от двореца. — В: Царевград Търнов. II, С., 1974, с. 393—415.

[41] Д. Митова-Джонова. Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. — ИЕИМ, III, 1958, с. 39—64.

[42] Й. Чангова. Към проучването на сграфито керамика в България от XII—XIV в. — Археология, IV, 1962, кн. 2, с. 25—34; М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сб. Сердика. Археологически материали и проучвания, с. 169—186; Я. Николова. Средновековна рисувана керамика от В. Търново. — Трудове на ВПИ, В. Търново, II, 1964/1965, № 2, с. 27—45; Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав. — Трудове на ВПИ, В. Търново, с. 163—191; С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец във В. Търново (Предварително съобщение). — Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 6—13; К. Миятев. Византийска сграфито керамика в царския дворец в Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 6—9; М. Станчева, Л. Дончева-Петкова. Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген. — Археология, XIV, 1972, кн. 1, с. 29—30; С. Георгиева. Керамиката, от двореца. — В: Царевград Търнов, II, с. 7—186.

[43] В. Антонова. Три старобългарски съда от Шуменската крепост. — В сб.: Шумен и Шуменско, III, С., 1971, с. 173—176.

[44] К. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — ИАИ, XIX, 1955, с. 339—358; Я. Николова. Принос към средновековната българска пластика. — Археология, II, 1960, кн. 4, с. 14—18; Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.). — ИИИИ, VI, 1963, 67—98; Е. Манова. Средновековната релефна икона от Никопол. — МПК, 1971, кн. 3, с. 15—16; Я. Николова. Надгробната пластика в средновековния Търновград. — Трудове на ВТУ, X, ИФ, 1972/1973, кн. 2, с. 1—30.

[45] Д. Цончев. Принос към българската материална култура. — ИАИ, XVII, 1950, с. 298—305; Т. Герасимов. Две находки със сечива и оръжия от XII—XIII в. — ИАИ, XX, 1955, с. 590—593; Р. Русев. Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 8—14; Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, XXV, 1962, с. 19—55; В. Маринов. За терминологията и класификацията на железните рални сечива. — МПК, 1970, кн. 3, с. 24—46; И. Каркелов. Находка от оръдия на труда от Разложко. — МПК, 1791, кн. 1, с. 8—10; Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според масовия археологически материал. — В: Царевград Търнов, II, с. 187—392; Ив. Венедиков. Българската юзда. — ИАИ, XXV, 1962, с. 57—64; Т. Герасимов.

Два средновековни меча. — ИАИ, XVII, 1950, с. 306—307; Р. Рашев. Два железни меча от Преслав. — ИОМШ, V, 1972, с. 77—80.

[46] М. А. Безбородов, М. Р. Маринов. Исследование мозаичных стекол из дворца „Царевец" и церкви „Св. Параскевы-Пятницы" в Тырнове XII—XIV вв. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 93—96; Г. Джингов. Древното стъкло и стъклопроизводство в България. — Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 11—20.

[47] Д. Ангелов. Към въпроса за средновековния български град. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 9—22; С. Георгиева. Градовете по времето на Втората българска държава. — Първи конгрес на Българското историческо д-во, I, С., 1972, с. 421—426; S. Georgieva. Études archéologiques des cités du bas moyen âge en Bulgarie. — Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. II. S., 1970, p. 625—642.

[48] С. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970, 224 с.

[49] Д. Ангелов. Съобщително-оперативни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII—XIV в. — ИИД, XXII—XXIV, 1948, с. 214—248; Д. Цончев. Родопските средновековни крепости *Κόσνικος* и *Μπέαδνος*. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 87—93; И. Снегаров. Къде се е намирал средновековният град Главиница (Главеница). — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 1—5; А. Разбойников. За крепостта Ефрем. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 39—42; В. Миков. Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 38—48; А. Попов. Средновековният Крън, — ИИД, XXV, 1967, с. 233—251; А. Попов. Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж. — ИИД, XXVII, 1970, с. 267—279; М. Мичев, Я. Билярски. Някои отъждествявания на местни и селищни имена в Рилската грамота на Иван Шишман. — ИИД, XXVIII, 1972, с. 25—44 и др.

[50] К. Миятев. Царевград Търнов. — Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 7—17; Велико Търново като исторически и туристически град. — Археология, VIII, 1966, кн. 1, с. 1—6; И. Дуйчев. Търново като политически и духовен център през късното средновековие. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 1—9; Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, II, 1964, с. 1—17; Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — ИОМВТ, IV, 1968, с. 1—16.

[51] Ц. Дремсизова, В. Антонова. Принос към проучването на най-старата история на Шумен (Коларовград). — В сб.: Шумен—Коларовград, I, 1968, с. 1 и сл.; А. Кузев. Средновековната крепост на гр. Варна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 111—126; А. Кузев. Още веднъж за Варненската средновековна крепост. — ИНМВ, VIII, 1972, с. 67—79; И. Дуйчев. Мелник през средновековието. — В: И. Дуйчев. Българско средновековие. С., 1972, с. 374-412; Г. Китов. Калиакра през античността и средновековието. Ч. 1. — ГСУ ФИФ, 1970, кн. 3, с. 3—21; В. Гюзелев. Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XIV в. — ИНМВ, IX, 1973, с. 123—138; А. Кузев. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. Ч. 1. Тутракан и Русе. — ИНМВ, II, 1966, с. 23—50; Ч. 2. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол. — ИНМВ, III, 1967, с. 41—70; Ч. 3. Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. — ИНМВ, IV, 1968, с. 27—56; Ч. 4. Силистра и Хърсово. — ИНМВ, V, 1969, с. 137—157; Ч. 5. Исакча (Облучица) и Тулча. — ИНМВ, VII, 1971, с. 77—93 и др.

[52] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI—XIII в. С., 1966, 160 с.; К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 129—207; И. Дуйчев. Бележки върху историята на българската архитектура през средновековието. — ИИГА, X/XI, 1957, с. 48—59; Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV в. — Трудове на ВТУ, VIII, 1970/1971, кн. 2, с. 63—129; Н. Чанева-Дечевска. Триконхалните църкви от IX—XIV в. по българските земи. — Археология, XIII, 1970, кн. 4, с. 8—21; По въпроса за средновековните триконхални църкви от манастирски тип на Балканите. — МПК, 1971, кн. 1, с. 10—15; Б. Игнатов. Към въпроса за българска архитектурна школа във византийски стил. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 55—64; Сто години от първото проучване на църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново. — Археология, 1962, кн. 2, с. 56—63; С. Маслев. Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във В. Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 1—14; С. Георгиева. Нови данни за църквата „Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 32—35; Я. Николова. Църквата „Св. Параскева" във В. Търново. — ИОМВТ, IV, 1968, с. 17—24; Г. Стойков. Архитектурни проблеми на Боянската църква. С., 1965, 147 с.; Г. Кожухаров. Бележки към строителната история на Боянската църква. — Археология, V, 1963, кн. 2, 28—34; С. Михайлов. Боянската църква — бележит паметник на средновековното българско изкуство. — Археология, II, 1960, кн. 2, с. 1—13; Д. Василева. Шест средновековни църкви в района на София. — МПК, 1971, кн. 4, с. 17—25; Н. Ангелов. Към историята на скалния манастир при с. Иваново. — Археология, IV, 1962, кн. 3, с. 16—20; Б. Игнатов. Манастирът „Св. Илия" при град Тетевен. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 4—15; А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. С., 1973, 528 с.; А. Василиев. Ктиторски образи. С., 1960, 264 с.; К. Миятев. Боянските стенописи. Дрезден. С., 1961, 92 с.; А. Василиев. Ивановските стенописи. С., 1953. 58 с. и 62 табл.; М. Бичев. Стенописите в Иваново. С., 1965, 144 с.; А. Василиев. Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. — ИАИ, XV, 1946, с. 197—203; Л. Прашков. Хрельовата кула. С., 1973, 152 с.; В: Марди-Бабикова. Ктиторски портрет на феодала Хрельо. — МПК, 1971, кн. 2, с. 12—18; Л. Мавродинова. Земенската църква. С., 1966, 70 с.; Л. Мавродинова. Кой е ктиторът на Земенската църква. — МПК 1965, кн. 2, с. 4—9; Е. Манова. Реалистични моменти в облеклата на Боянската живопис. — Археология, II, 1960, кн. 1, с. 22—25; Облекла и тъкани в живописта на Земенската църква. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 197; Видове средновековни облекла според стенописите от XIII—XV в. в Югозападна България. — ИЕИМ, V, 1962, с. 5—73; Средновековно въоръжение според някои стенописи в Югозападна България от XIII, XIV и XV в. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 66—82; Д. Панайотова. Болгарская монументальная живопись XIV века. С., 1966, 229 с.; Скални стенописи при Червен. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 8—13; С. Янев. Нови данни за църквата „Св. Георги" в София. — МПК, 1973, кн. 1, с. 42—46; И. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата хроника. С., 1962, 137 с.; Средновековните български миниатюри. — Изкуство, 1962, кн. 4/5, с. 64—68; М. В. Щепкина. Болгарская миниатюра XIV века. М., 1963, 262 с.; И. Дуйчев. Болонският псалтир. Български книжовен

паметник от XIII в. С., 1968, 530 с.; М. Стоянов. Украса на славянските ръкописи в България. С., 1973, 252 с.; К. Миятев. Иконите в България. — Икони от Балканите. С. — Белград, 1966, с. 46—56, с илюстрации, с. 97—156; К. Миятев. Една българска икона във Франция. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 32—38; Д. Панайотова. Три икони от Църковния музей в София. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 43—46; С. Георгиева. Българските средновековни накити. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 4—9; Р. Пешева-Попова. Старинни български наушници и обеци. — ИЕИМ, 1962, с. 75—133; М. Вакринова. Византийска златна икона — реликвиар. — Археология, XIV, 1972, кн. 3, с. 13—19; Паметник на средновековната дребна пластика. — Археология, XII, 1970, кн. 2, с. 44—51; С. Станчев. Стара традиция в един народен накит. — Археология, IV, 1962, кн. 2, с. 5—11; М. Станчева. За произхода на един вид български средновековни гривни. — МПК, 1964, кн. 1, с. 3—10; В. Антонова. Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. — Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 45—52.

La culture matérielle pendant le Second royaume bulgare (fouilles de 1964 à 1974)

S. GEORGIEVA

(Résumé)

L'article porte sur les recherches archéologiques concernant la culture bulgare du Second royaume bulgare. Ces études ont été entreprises depuis une dizaine d'années seulement.

Le palais des souverains du Second royaume bulgare a été l'un des premiers édifices mis au jour de cette époque. On a établi son plan, l'aménagement, le décor architectural et les étapes de sa construction. L'édifice se présente sous l'aspect d'un château-fort féodal appelé à se défendre par ses propres moyens pendant un siège prolongé. Des fouilles de grande envergure ont été entreprises sur toute la colline de Carevec et à d'autres endroits à Târnovo corformément aux dispositions spéciales du Conseil des ministres de la R. P. de Bulgarie prises en 1966. Celles-ci concernaient le développement de Târnovo comme ville historique et centre culturel et de tourisme. On a également découvert le palais du patriarche qui était situé à l'endroit le plus élevé de la colline, immédiatement au-dessus du palais royal. Les vestiges d'habitations de la population urbaine et artisanale ont été mis au jour entre ces deux palais et à d'autres endroits de Carevec. Il apparaît donc que la colline n'était pas réservée uniquement à la classe des hauts dignitaires et à leur entourage, mais aussi aux citoyens ordinaires. On a constaté ce même phénomène à Červen et Loveč lors des fouilles de ces deux villes médiévales. Ceci pourrait selon l'auteur s'expliquer par le fait que ces forteresses avaient été élevées aux endroits où il y avait auparavant des sites ou des fortifications dont les habitants étaient restés sur place.

Des renseignements sur le caractère de la culture du Second royaume bulgare ont été fournis par les études archéologiques des villes médiévales: Červen, Loveč, Vidin, Cepina, Melnik, Šumen et autres. Elles furent entreprises à peine au début des années soixante et continuent aujourd'hui encore à de nombreux endroits à un rythme rapide sur de grandes étendues.

Au cours de ces dernières années on a accordé une plus grande attention à la culture du Second royaume bulgare aussi dans les villes qui existaient déjà dans l'Antiquité et avaient continué d'exister au Moyen Age également, telles que: Varna, Ruse, Nesebâr, Kjustendil etc.

Un volumineux matériel a été recueilli grâce à ces travaux. Il est encore inédit dans son ensemble et n'a pas fait l'objet de monographies individuelles à de très petites exceptions près. Lorsque ceci aura été réalisé on pourra dégager des conclusions pertinentes sur la culture bulgare de l'époque du féodalisme avancé.

Outre les études archéologiques on a fait paraître pendant ces dernières années un certain nombre d'ouvrages de synthèse historiques et littéraires sur la civilisation du Second royaume bulgare qui viennent compléter et enrichir les données fournies par les recherches archéologiques.

L'article comprend à la fin une liste bibliographique qui permet au lecteur de connaître plus en détail les résultats obtenus grâce à ces études. Elle met en évidence cet aspect important de la culture du peuple bulgare.

Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII в.)

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

В първите години след Деветосептемврийската социалистическа революция все още немногочисленият отряд на българските археолози, усвоявайки една нова методология и изхождайки от нови правилни идейни позиции, имаше да се справя с много остро поставящи се задачи, особено в областта на ранното средновековие. Проблемите за произхода на българския народ, за корените и характера на българската култура, необходимостта да се започне незабавно изучаване на ранната славянска култура, напълно пренебрегната от буржоазната ни археология — всичко това погълна изцяло времето и вниманието на много специалисти.

И все пак успоредно с големите основни задачи, които се поставиха пред българската археология след социалистическата революция, мнозина отделиха сили и внимание и за проучвания, засягащи XV—XVII в.

Първите резултати се проявиха преди всичко при работата на терена. Повишена взискателност към методите на работа при самите разкопки, много по-широк поглед за откриваните находки, ново отношение към не особено ефектните, но важни за характеристиката на редица страни на производството и бита предмети — всичко това създаде условия да се съберат много и интересни материали. Същевременно се правеше документация на архитектурни останки, благоустройствени съоръжения и други недвижими находки от епохата.

Съществена и важна нова насока в археологическите изследвания върху периода XV—XVII в. бе проучването на гражданската архитектура. Най-значителни паметници на монументалната обществена архитектура бяха открити при изкопите за някои от големите сгради на центъра на София (1952—1953). Тогава бяха изследвани останките на прочутия Чохаджийски хан, на Буюкхан, на Безистена.[1] Това съсредоточаване на монументални и интересни архитектурни паметници в София е свързано, разбира се, с нейното положение на седалище на румелийския бейлербей. Успоредно с проучването на тези големи обществени сгради бе направена документация и на голям брой по-малки строежи от епохата — жилища, подземни складове (маази) и др. Цял жилищен квартал бе изследван източно от ротондата „Св. Георги“ (1955—1958).[2] Принципно новото отношение към архитектурните останки от тази епоха се изрази не само в грижата за тяхното изследване, но и в запазването на развалините на едно сложно и интересно жилище от XVI—XVII в. в археологическия резерват във вътрешния двор на хотел Балкан, в югоизточния ъгъл на резервата. Тук бяха съхранени и кладенци от същото време. В този археологически резерват са включени изключително интересни паметници, като ротондата „Св. Георги“, октогоналната сграда източно от нея, улица от римската епоха, българско средновековно жилище и наред с тях — архитектурни останки от XVI—XVII в. Именно това третиране с еднаква грижа и значение на паметниците на един от най-посещаваните археологически обекти в София и в страната даде един от най-убедителните примери за новото отношение към гражданската архитектура на столетията след загиването на Втората българска държава.

Засега най-компактно гражданската архитектура на първите три столетия на османското иго е изучавана в София. Но единични, много характерни и интересни паметници из цялата страна се изследват и в някои случаи консервират и реставрират. Един характерен пример в това отношение е жилищната кула от XVII в. в с. Леденика, Великотърновско. Въпреки че тя е запазена до покрива, преди започването на консервационните работи кулата бе проучена и чрез археологически методи.[3] Някои други проучвания върху обществени сгради, като напр. това за баните от епохата в Бургаския край,[4] въпреки че не са свързани с разкопки, насочват вниманието към тези паметници.

Сравнително доста данни са натрупани за укрепителни съоръжения. Най-добре проучена може да се смята веригата от малки и големи крепости по Дунава.[5] Почти във всички случаи се касае за стари български или римски укрепления от различен характер — от градски стени до единични кули. Но при изучаването им са проследени преустройствата и изобщо състоянието, в което те се намират и през столетията на османското владичество. Естествено особено място в тези проучвания на дунавските крепости заема Видинската крепост, играла значителна роля до края на XVIII в. и даже и след това.[6]

От черноморските крепости най-добре е изучена късносредновековната история на Варненската крепост. Картината на нейното развитие е очертана чрез отлично съчетаване на изучаването на писмени извори, резултати от археологически издирвания и редица съображения, свързани с дългогодишни проучвания във Варна.[7]

Както споменахме в началото, българската археологическа наука наследи известни традиции главно в областта на култовата архитектура, и то на християнската. Но и в това отношение направеното от българските археолози след 9 септември 1944 г. значително надвишава и по обхват на обектите, и по задълбоченост старите проучвания.

В София и нейната околност, където са многобройни градските, селските и манастирските църкви от XV—XVII в., засега са проучени най-голям брой църкви. Чрез археологически разкопки основно бе изследвана църквата „Св. Петка Самарджийска“,[8] запазена сега в подлеза пред ЦУМ, останките на църквата „Мали Св. Никола“ (при строежа на сградата на ЦУМ),[9] останките на две църкви, открити на бул. „Г. Димитров“,[10] а през последните две години се изследва и църквата „Св. Спас“, която се оказа много по-стара, отколкото се предполагаше.[11] Всички изброени дотук градски софийски църкви са имали малки некрополи в дворовете си. Запазеното от тези некрополи беше също предмет на грижливо археологическо проучване. Много от откритите гробове съдържаха интересни предмети, главно накити. Едно ново изследване на шест църкви от района на София показа цяла редица характерни особености на църковната архитектура в Софийско.[12]

Не по-малко интересна група църкви със свои отлики се изучава от няколко години в Югозападна България и по-специално в района на Перник.[13]

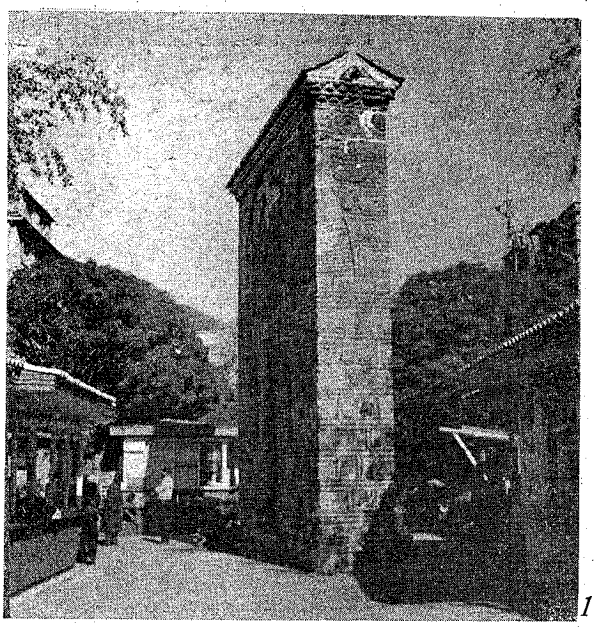

1

● *Обр. 1. „Старата стена“ в София — част от тюрбе от XVII в. Fig. 1. „Le vieux mur“ de Sofia— partie de turbé du XVIIe s.*

В Северна България засега са разкопани сравнително малко църковни сгради от разглеждания период. Напоследък бе разкопана много грижливо една късносредновековна църква при с. Голям извор, Разградско. Проучен е и нейният некропол.[14] В случаите, когато църковните сгради са добре запазени, археологическите методи се съчетават с анализ на архитектурни форми, на пространствени проблеми и др.

Не може да не се изтъкне, че много археолози посветиха усилията си и на изучаването на живописта на църкви от тази епоха.[15]

През последните години бе обърнато и много по-голямо внимание на мохамедански култови сгради. Изследвани бяха две много интересни текета в Северна България — едното при село Оброчище, Разградско,[16] другото при с. Александрия, Толбухинско.[17] Още през 1948 г. бяха извършени археологически разкопки на т. нар. Стара стена в София, до бул. „Хр. Смирненски“. Изяснено бе, че тази изоставена дотогава и рушаща се стена е част от гробнична постройка от XVI—XVII в.[18] Стената бе консервирана.

Успоредно с изучаването на християнската и мохамеданската култова и гражданска архитектура много специалисти се насочиха към епиграфски паметници, свързани с църкви,

манастири, джамии и бани, с т. нар. малка архитектура — чешми и други водоснабдителни съоръжения. Някои от тези епиграфски проучвания помагаха да се разрешат въпроси, свързани с историята на църкви и манастири,[19] други са свързани с датирането на паметници на османската архитектура.[20] Особен интерес представлява напр. разчитането и тълкуването на надписа на забележителния мост при Свиленград.[21] Епиграфските изследвания на арменски паметници изясняват много въпроси за положението и обществената роля на арменските колонии у нас.[22] Също такова значение има и изучаването на късни гръцки надписи от Варна.[23] Макар и с тях да се навлиза в следващите две столетия от османското владичество у нас, те хвърлят светлина и върху предшествуващата ги епоха. От епиграфските паметници специален интерес представляват онези, които дават сведения за стопанския живот и просветата сред българското население, като напр. надписът, в който се споменава български учител от Разград в XVII в.,[24] или надписите, свързани с еснафите в Старозагорско.[25]

● *Обр. 2. Кана от фаянс, произведена в Никея, намерена във Варна, XVII в. Fig. 2. Cruche en faïence fabriquée à Nicée, découverte à Varna, XVIIe s.*

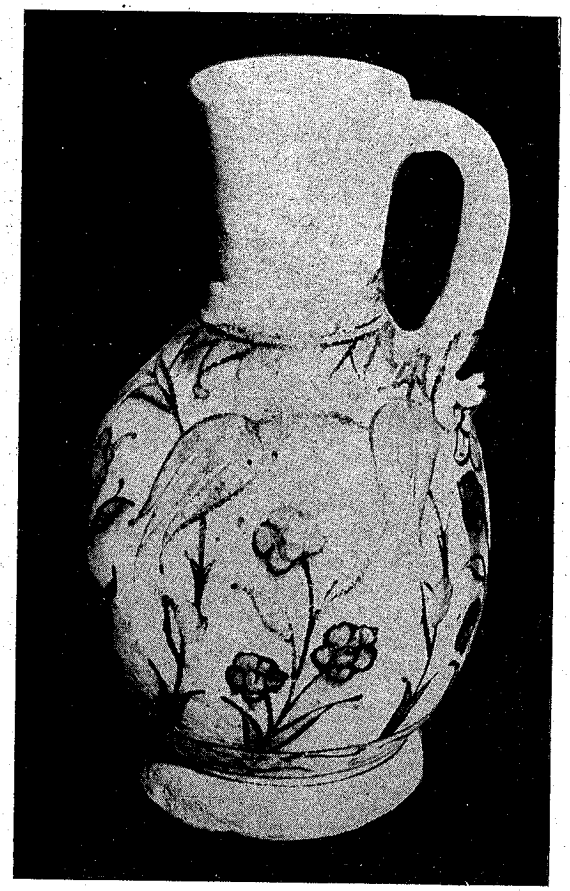

От особено, може би от най-голямо значение е включването във вниманието на българските археолози на онези находки, които представляват масовият археологически материал при всички разкопки — всякакъв род предмети на бита, предмети, свързани с производството. Такива находки за всяка епоха се считат първостепенен материал за тълкуване на даден обект, за неговото датиране, за определяне на етническата и социалната му принадлежност. Те са един от най-ярките показатели на степента на материалната, а понякога и на художествената култура. Тъкмо към този род материали като че ли в миналото е проявена най-голяма дискриминация, когато те по време се отнасят към епохата на османското владичество. И тъкмо в постепенното създаване на интерес и грижа от страна на археолозите към тях може да се види едно от най-съществените постижения на последните тридесет години по разглеждания тук въпрос.

Преглед на направеното в това отношение ще започнем с керамиката, която често се определя като основен археологически показател за една култура. Едно от съществените постижения беше да се скачи изкуствено прекъсваната с края на XIV в. верига на развитието на интереса към керамичното производство у нас чрез събиране и изследване именно на керамичните находки от XV—XVIII в. Известно е, че преди 9. IX. 1944 г. средновековната българска битова керамика изобщо беше много слабо проучена. Това се отнася и за един от най-характерните видове керамика от времето на Втората българска държава — сграфито. Най-напред въз основа на твърде многобройни и добре датирани находки от София бе установено, че тази керамика продължава да се произвежда и през следващите три-четири столетия, запазвайки основните си характерни белези и видоизменяйки се в някои отношения.[26]

Засега може да се смята, че публикациите и изследванията на българската керамика от първите три столетия на османското владичество са още твърде малко. Наистина обърнато бе внимание на някои интересни типове и групи керамични изделия.[27] Въз основа на изучаването на софийски находки на керамични елементи за домашни печки бе

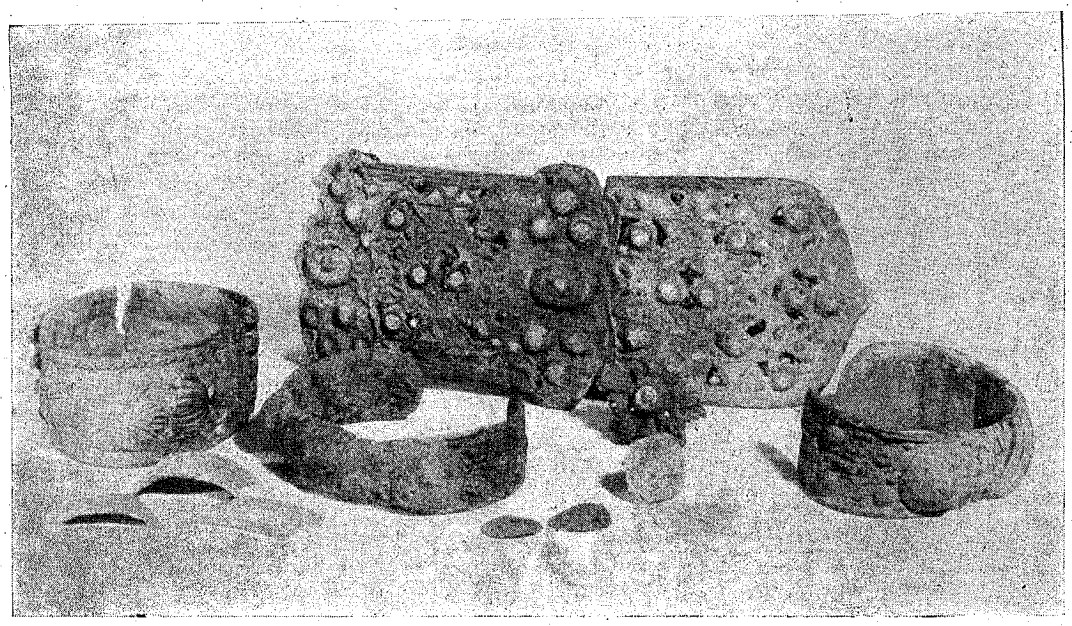

3

• *Обр. 3. Находка от накити от XVI в. от кв. Бирмирци, София. Fig. 3. Trouvaille de parures du XVIe s. du quartier Birimirci, Sofia*

установен типът на това съоръжение в градските жилища у нас и бе проследено развитието му.[28] Обърнато бе внимание на пещи за керамика от епохата, като чрез археологически методи бяха изследвани дори и пещи от XVIII—XIX в.[29] Изучени и публикувани бяха двете най-големи засега колекции от глинени лули у нас — в Музея за история на София и в музея във Варна.[30] Производството на тези дребни предмети, в които е постигнато голямо техническо съвършенство и извънредно сложна и богата миниатюрна декорация, представлява самостоятелен занаят със свой еснаф. Но все още остава да се направи много в областта на изучаването на керамичното производство у нас през интересуващата ни епоха.

Интерес за характеризирането на бита на някои слоеве от населението представляват и вносните стоки. За пръв път у нас голямо количество разнообразен по вид и по датировка фаянс бе събран при разкопки в София, проучен и публикуван.[31] Много богата е сбирката от източен фаянс в музея във Варна.[32] Насочването на вниманието към тези находки подтикна всички музеи в страната към грижливото им издирване и запазване.

Все по пътя на археологически открития се установи, че в нашите земи и по-специално в София е била внасяна и прочутата флорентинска майолика[33] и не по-малко ценените т. нар. испано-мавритански блюда.[34]

Вносът на италиански стоки бе засвидетелстван и чрез други интересни находки — банки за лекарства,[35] едно изключително богато златно съкровище, намерено в Несебър,[36] венецианско стъкло.[37]

Ювелирното изкуство през късното средновековие е предизвикало интерес у доста много изследвачи. В тази област, в която работят и етнографи, и специалисти по приложно изкуство, археолозите са направили ценни приноси. Археологически методи са използувани при изследването на старото златарство във Враца, въпреки че то е направено главно на базата на създадени не по археологически път сбирки.[38] Интерес представляват опитите да се проникне в корените на някои декоративни системи и орнаментални техники при българските накити, които се задържат и в XVII и XVIII в.[39] Публикациите на отделни находки обогатяват познанията ни за производството, техниките, формите и мотивите на златарското изкуство.[40]

За съжаление малко от многобройните занаяти освен грънчарството и златарството са били проучвани чрез археологически методи. Опитите да се проучи икономиката и особено занаятчийското производство на отделни райони у нас се базират главно на други данни.[41]

Много богата светлина именно върху икономиката на епохата и по-специално върху търговията и паричното обръщение могат да хвърлят монетните находки и главно монетните съкровища. В течение на много години те са споменавани с по няколко думи в съобщенията за монетни находки.[42] Но едва през последните години бе проявен интерес към по-детайлното им изучаване.[43] Голямото разнообразие от западноевропейски и турски монети дава възможност да се проникне не само в икономическите, но и в политическите отношения между европейските държави и турската империя, да се създаде много по-прецизирана картина на мащабите на търговията в българските градове, на имущественото положение на населението.

● *Обр. 4. Монетно съкровище от XVII—XVIII в., намерено в кв. Бистрица, София. Fig. 4. Trésor monétaire du XVIIe—XVIIIe s., découvert dans le quartier Bistrica, Sofia*

Известни проучвания са правени и върху сфрагистиката на епохата,[44] но и тук предстои да се направи още много.

Единични опити са правени да се разгледат някои страни на бита, които създават по-широка картина на уровена на материалната култура, разкриват чрез различни по вид материали как са задоволявани основни нужди на живота в града, като напр. едно изучаване на водоснабдяването на София.[45]

От направения преглед се вижда, че се навлиза все повече в археологическото изучаване на епохата след загиването на Втората българска държава. Ако се анализира този преглед на досегашните публикации, може да се установи съвсем определено разширяване и задълбочаване на работата, и то в двояк смисъл. Разширяването се отнася за тематиката, но също така и за броя на изследователите в тази област. Една първоначално малка група археолози, в която влизат преди всичко Ст. Михайлов, А. Кузев

4

А. Маргос, водени от правилно отношение към паметниците на тази епоха, лична склонност и интерес към тях, сблъскване с тези паметници в процеса на своята работа на терена или в музеите, създаде интереси у по-широк кръг археолози, предимно млади. Тези по-млади изследователи засега се проявяват с единични публикации и проучвания. Но, както отбелязахме и по-горе, много важен и съществен факт за по-нататъшната работа е създаването и утвърждаването на грижата за старините от епохата, на интереса към тях, включването им в обсега на археологията.

Това не е само едно прието по принцип положение. В много музеи в страната се създадоха значителни сбирки от най-различни по вид движими паметници. Челно място в това отношение заемат Археологическият музей във Варна и Музеят за история на София. Разбира се, това е така и поради изобилието на находки от тази епоха в тези градове. Но вече почти няма музей в страната, където да се пренебрегват тези материали. Музеите в Силистра,[46] Шумен, Лом, Велико Търново, Пловдив, Несебър, Провадия, Хасково, Кърджали и много други решително изместиха границата на съдържанието на археологическите си сбирки до епохата на Възраждането. А в много случаи и за последните две столетия преди Освобождението археологическите проучвания са източник на материали. В това е в същност залогът за нови и много по-значителни успехи в изследователската работа занапред. Много музеи приложиха правилно това ново отношение и в експозициите на своите археологически отдели. Един от първите, който даде в това отношение пример, бе Народният археологически музей в София. При преустройството на средновековните му зали се допълни експозицията до XVIII в.

Днес можем да приемем със задоволство едно положение, при което е преодоляно съществуването на „ничия земя". Справедливостта изисква да се подчертае, че за това положение голяма заслуга имат българските историци, които обхванаха широко и многостранно интересуващата ни епоха, а също така по-тясно специализираните османисти. Активно се изучават напоследък паметници от XV—XVIII в. от историци на изобразителното и на приложното изкуство. Някои етнографски проучвания навлизат в по-отдалечени епохи и се сплитат с археологически издирвания.

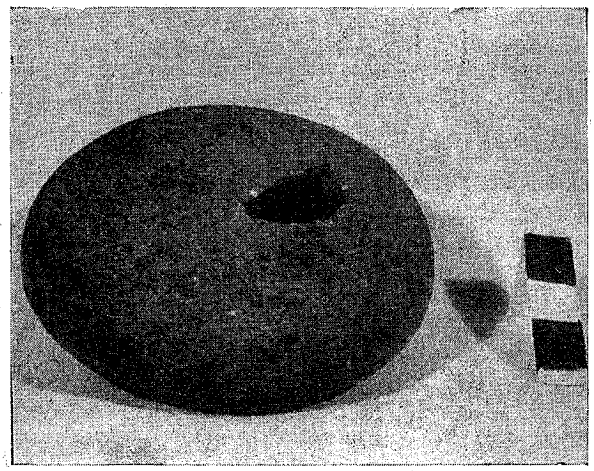

5

● *Обр. 5. Домашна спестовна касичка от глина от XVI в., София. Fig. 5. Tirelire en argile du XVIe s., Sofia*

Досегашните резултати от работата на археолозите в периода XV—XVII в. са обнадеждаващи и сочат перспективите. В областите, които последователно се опитахме да проследим, постиженията не закръглят изцяло отделните теми и проблеми, но разкриват характерните нови моменти, развитието на традициите, новите явления в материалната култура. Примерът с проучването на архитектурните паметници на София, на благоустройствени съоръжения от епохата показва, че с постоянство и усилия може да се възстанови в значителна степен планът на града през епохата и архитектурният му облик. Изучаването на църковната архитектура в страната през XV—XVII в. позволява в на пръв поглед неособено представителните паметници, създадени в условията на подтисничество и религиозна нетърпимост, да се проследят някои нови архитектурни черти и даже да се установят локални особености за някои райони. Мюсюлманските културни паметници независимо от тяхната специфика се свързват и със строителната дейност на българското население.

Много богати източници за проучването на епохата дават битовите находки. В тях се отразява състоянието на различните занаяти, развитието на техниките на производство, поминъкът на населението, етническата му и социална характеристика. И проучването на керамиката, и проучването на накитите показват съществуването на занаятчийски центрове. Продукцията им свидетелствува едновременно за връзката с тради-

циите от епохата на Втората българска държава и за развитие и изменения при новите обществено-икономически условия на живота. Много голямо е значението на резултатите от изследването на вносни стоки, които обогатяват и разнообразяват пазарите на българските селища, влияят без съмнение върху вкусовете, но същевременно подчертават диференцираните възможности на населението, дълбоката разлика в бита на отделните слоеве, а може би и етнически групи. Интензивен търговски живот с участието в него на различни европейски страни отразяват, както отбелязахме, монетните находки. Особено големите укрити монетни съкровища с горната си хронологическа граница бележат времената на размирици, на пълна несигурност поради събитията в турската империя.

Разбира се, такова едно съвсем обобщено изброяване на резултатите от археологическите проучвания на XV—XVII в. не изчерпва голямото им значение за цялостното историческо проучване на епохата. Много скоро българската историческа наука ще получи от археолозите нови изобилни данни, внасящи подробности, колорит и разнообразие в характеристиката на много страни на живота. Защото именно тези три столетия обясняват онези движещи сили и онези устои на културата на българския народ, в най-общия смисъл на думата култура, които му позволяват да запази народностната си самобитност до настъпването на Възраждането.

Разбира се, за осъществяването на този следващ етап на работа е необходимо да се обединят силите на археолозите, които проявяват интерес към последните столетия на късното средновековие. Като се изхожда от състоянието на работата, извършена досега в тази област в различните райони на страната, ще трябва да се набележат основните проблеми, да се насочат към тях и млади кадри. Създаването на малки работни групи независимо от пръснатостта на техните участници из страната ще даде възможност за обсъждане и обмен на идеи и резултати в един по-тясно специализиран кръг от археолози. От много голямо значение би било да се осъществи по-тесен контакт с историци, които работят в тази област. Безусловно необходимо е едно взаимно проникване, ако може да се каже така, на археологическите и етнографските изследвания. По тези пътища ще могат да се постигнат много по-добри резултати за изследването на една епоха, за която работата на археолозите през изтеклите тридесет години даде немалки приноси и показа широки възможности.

[1] Част от резултатите са публикувани от Ст. Михайлов. Останки от турска София, открити при постройката на Централния универсален магазин. — В сб.: Сердика. I. С., 1964, с. 195—210.

[2] Разкопките са извършени под ръководството на М. Станчева. Вж. в популярния сборник Беседи за миналото на нашата столица. С., НСОФ, 1965, с. 35 и сл.

[3] Т. Теофилов, И. Лефтеров. Жилищната кула в с. Леденик, Великотърновско, от XVII в. — МПК, 1972, кн. 1, с. 23—26.

[4] А. Сиркаров. Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край. — ИНМБ, 2. 1965, с. 127 и сл.

[5] Тези проучвания се дължат главно на А. Кузев и са публикувани последователно под заглавие „Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав" в Известия на Народния музей във Варна, съответно в следните томове: II (XVII), 1966, с. 23—47; III (XVIII), 1967, с. 41—68; IV (XIX), 1968, с. 27—52; V (XX), 1969, с. 137—157; VII (XXII), 1971, с. 77—91. В тях се разглеждат крепостите при Гиген, Оряхово, Лом, Видин, Флорентин, Пиргос, Новград, Свищов, Никопол, Тутракан, Русе, Исакча (Облучица) и Тулча.

[6] Ст. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. — Археология, 1961, кн. 3, с. 1—8.

[7] Ал. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. — ИВАД, XIII, 1962, с. 111—125; Още веднъж за варненската средновековна крепост. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 67—80.

[8] Ст. Михайлов. Църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. — Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., БАН, 1961, с. 175 и сл.

[9] Ст. Михайлов. Останки от турска София, с. 197 и сл.

[10] Тези две църкви бяха открити при изкоп за топлопровод и не са цялостно разкопани.

[11] Проучванията на църквата „Св. Спас" продължават под ръководството на автора.

[12] В. Василева. Шест средновековни църкви в района на София. — МПК, 1972, кн. 4, с. 17—25.

[13] Ст. Михайлов. Късносредновековна църква при с. Пчелинци. — Археология, 1973, кн. 2, с. 59—64. Други църкви в този район са проучени и подготвени за печат от Д. Джонова.

[14] А. Маргос, А. Симеонова. Късносредновековна църква при с. Голям извор, Разградско. — МПК, 1972, кн. 3, с. 16—19.

[15] Най-много приноси в това отношение са направени от Ст. Михайлов и Е. Манова.

[16] А. Маргос. Текето Ак Язълъ баба при с. Оброчище. — МПК, XIII, 1973, кн. 2, с. 20—23.

[17] Т. Петров и А. Маргос. Дървеното теке при с. Александрия, Толбухинско. — МПК, 1966, кн. 4, с. 10—13.

[18] Разкопки на това място са правени под ръководството на Ст. Михайлов, а консервацията е направена от Ст. Бояджиев.

[19] Вж. напр. Г. Иванов. Смочанският манастирски надпис. — ИАИ, XXI, 1957; Кремиковският църковен свещник. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 103—105.

[20] П. Миятев. Епиграфски проучвания на паметници с арабско писмо в България. — Археология, 1962, кн. 1, 66—72; Ем. Абдула. Османски епиграфски паметници в Археологическия музей във Варна. — Археология, 1965, кн. 4, с. 73 и сл.

[21] Стр. Димитров и Б. Недков. Надписът на моста при Свиленград. — Археология, 1963, кн. 1, с. 46—51.

[22] А. Маргос. Арменски надписи върху чешми в България. — МПК, 1971, кн. 2, с. 20—22; Изчезналата арменска колония в град Провадия. — ИВАД, XIV, 1963, с. 93—101.

[23] А. Кузев. Гръцки надписи от XVIII и началото на XIX в. от Варна. — ИВАД, XI, 1960, с. 119—138.

[24] А. Маргос. Един късносредновековен надпис от Разград. — МПК, 1970, кн. 2, с. 19—20.

[25] Д. Николов, В. Койчева. Каменни надписи, свързани с еснафските организации в Старозагорско. — МПК, 1971, кн. 1, с. 24—25.

[26] М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сб. Сердика, I, 1965, с. 169—193.

[27] М. Станчева. Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, IX, 1966, с. 271—279.

[28] М. Станчева и К. Кръстанова. За зиданата домашна печка в нашите земи през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, X, 1967, с. 129—142.

[29] Г. Кожухаров. Пещ за глинени съдове в Белоградчик. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 396—400; Ю. Шулекова. Две керамични пещи в Карлово. — МПК, XIII, 1973, кн. 3, с. 27—29.

[30] М. Станчева и Ст. Медарова. Производство на глинени лули у нас. — МПК, 1968, кн. 4, с. 4—13; М. Станчева. Колекцията от лули във Варненския музей. — ИНМВ, VIII (XXIII), с. 81—100.

[31] М. Станчева. Турски фаянс от София. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 111—144.

[32] Създаването на тази сбирка се дължи на А. Кузев.

[33] М. Станчева. Флорентинска майолика от XV в., намерена в София. — ИИИИ, V, 1962, с. 161—166.

[34] Непубликувани.

[35] Т. Герасимов. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 277—280.

[36] Ж. Чимбулева. Златно съкровище от Несебър. — МПК, 1969, кн. 4, с. 11—15.

[37] М. Станчева. За вноса на венецианско стъкло в София през XV—XVI в. (под печат в сборник на Балканоложкия институт при Сръбската академия на науките в Белград).

[38] С. Георгиева и Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959.

[39] Ст. Станчев. Стара традиция в един народен накит. — Археология, 1962, кн. 2, с. 5—11.

[40] Вж. напр. Цв. Филипова. Находка от сребърни накити и монети от с. Пешаково, Видинско. — МПК, 1966, кн. 3, с. 5—9; М. Станчева. Нови данни за средновековното златарство в София. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 310—314; Каменни калъпи за сфероконуси от София. — Археология, 1961, кн. 4, с. 22 и сл.

[41] Срв. напр. Т. С. Джумалиев. Икономическото развитие на гр. Шумен (Коларовград) през епохата на турското владичество. — ИНМК, I, 1960, с. 83—99.

[42] Тези съобщения са направени в Известия на Археологическия институт при БАН от проф. Т. Герасимов.

[43] Т. Герасимов, Съкровище от сребърни западноевропейски и турски монети от XVI—XVIII в. от София. — В.: Сб. Сердика, I, 1964, с. 112 и сл.; К. Рогева. Монетно съкровище от XVI—XVIII в., намерено в с. Бистрица, Софийско. — МПК, 1965, кн. 3, с. 10—13; К. Григорова. Монетно съкровище от с. Локорско. — МПК, 1971, кн. 2, с. 18—19; К. Григорова. Монетно съкровище от XVII в. от София. МПК, XIII, 1973, кн. 1, с. 16—19; Т. Драганова. Съкровище от XVIII в. във Велико Търново. — МПК, 1970, кн. 4, с, 12; М. Мирчев. Едно съкровище от средновековни монети. — ИНМВ, VI (XXI), 1970, с. 203—217.

[44] Т. Герасимов. Пет манастирски печата. — ИАИ, XXX, 1967, с. 205—209; Един османски медал за град Силистра. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 244—245; А. Кузев. Пръстени-печати от късното средновековие във Варненския музей. — ИВАД, XII, 1961, с. 81—90.

[45] М. Станчева и Ст. Медарова. Водоснабдяването на София през епохата на турското владичество. — ИЕИМ, XI, 1968, с. 99—116.

[46] Особена заслуга за събирането на такива материали в Окръжния исторически музей в Силистра има дългогодишният музеен работник Цветана Димитрова.

Réalisations et problèmes des études archéologiques du Bas Moyen Age (XV—XVIIe s.)

M. STANČEVA

(Résumé)

Au cours des trente ans qui viennent de s'écouler l'extension et l'approfondissement des problèmes qui se posent à l'archéologie bulgare embrassent aussi les trois derniers siècles du Bas Moyen Age — soit l'intervalle allant de la fin du XIVe s. au XVIIe s. inclusivement. Cette époque, jusqu'au 9 Septembre 1944, n'a pratiquement pas fait l'objet d'études par des méthodes archéologiques.

Bien que la science archéologique bulgare au lendemain de la révolution socialiste était appelée à résoudre de nombreux problèmes importants portant sur le Moyen Age, les monuments du XV—XVIIe ss. ont également retenu sérieusement l'attention des chercheurs. On doit dans cet ordre d'idées s'gnaler en premier lieu les réalisations obtenues dans l'étude de l'architecture civile — caravansérails, établissements de bains, bazars, magasins (maaza), tours d'habitations, etc. L'architecture religieuse qui, de longue date est une tradition des recherches dans le domaine architectural en Bulgarie, a donné des résultats intéressants dans l'étude des églises et

des nécrpoles. Les édifices du culte mahométan ont d'autre part retenu l'attention des chercheurs. L'épigraphie a elle aussi apporté sa contribution dans l'examen des inscriptions bulgares, arméniennes et turques.

On doit relever enfin les importants résultats obtenus dans l'étude des objets domestiques découverts. Ils mettent parfaitement en évidence le caractère de l'économie, les relations commerciales et le développement des arts appliqués de l'époque. On a effectué au cours des trois dernières décennies pour la premère fois des recherches plus poussés des trésors monétaires de ce temps.

L'auteur signale à la fin de son article que tous les musées du pays ont créé au cours de ces trente dernières années des collections de trouvailles archéologiques de toute espèce qui sont datées de la période allant du XVe au XVIIe ss. Ceci ne manquera pas de mettre en circulation dans un proche avenir dans le domaine scientifique un volumineux matériel très important. Les recherches archéologiques alliées aux études des sources et des documents de l'époque permetteront de l'éclairer sous tous ses aspects dans une plus large mesure encore.